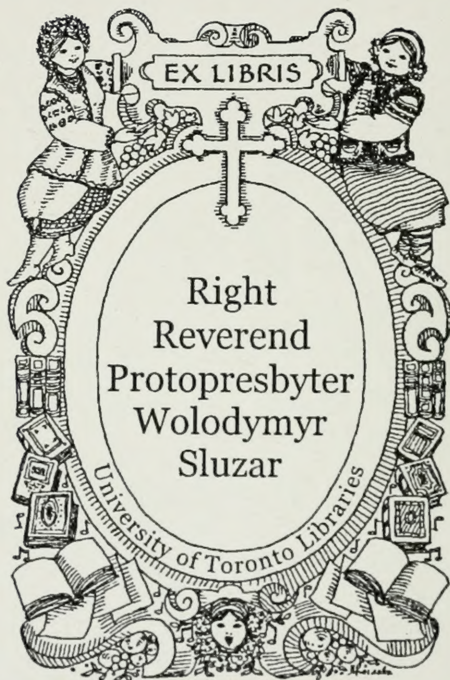

PG
3948
M64H4
1922
c.1
ROBARTS

EX LIBRIS
Right
Reverend
Protopresbyter
Wolodymyr
Sluzar
University of Toronto Libraries

ГЕТЬМАН
Петро Сагайдачний

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

З повісті Д. Мордовця,
з додатками й одмінами,
переробила М. Загірня

Видано втретє

Укр. Прав. Церква св. Софії
НЕДІЛЬНА ШКОЛА
Монтреал, Квебек.

Printed in Poland

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ—ЛЯЙПЦІҐ

Copyright 1922 by E. Wyrowyj, Berlin

З Друкарні К. Ґ РЕДЕРА, ЛЯЙПЦІҐ

I. Через пороги.

Це діялося по весні 1614 року.

Широким Дніпром пливли вниз до порогів великі козацькі байдаки. Сонце, підбиваючися вгору, весело грало промінням по червоних, як мак, верхах на козацьких шапках, по жовтих, як гвоздики, та синіх, як волошки, штанях, по кольористих поясах, по блакитних та зелених вильотах на кунтушах. Байдаків було з десяток; на кожному була невисока щогла, а на щоглах маяли кольористі бинди; здавалося, що то дівочі коси мають над байдаками, нагадуючи козакам про коханих дівчат, що виряжали їх у дорогу. На передньому байдакові маяла на червоному ратищі блакитна корогва, а на їй намальовано було козака на коні і під ним злотом вигаптувано підпис:

Куди схоче, туди й скаче,
Ніхто за ним не заплаче.

Часом чути було спів; то козаки співали здебільшого журливих пісень; а геть нижче щось гуло, щось ревло та гуркотіло. Сказав би, що то гроза насуває, так же на небі не було ні хмариночки.

— Что бы оно гудѣло такъ? Ни вѣтеръ, ни градъ; и аеръ, кажись, не оболоченъ, а гудитъ!— дивуючися казав невисокий бородатий чоловічок у високій шапці і в кольористій одежі з широчен-

ними ніби попівськими рукавами. В такій одежі ходили тоді в Московії, а звалася вона „охабень“. У чоловічка був і товариш; на тому „охабень“ був блакитний з червоними китицями. Обидва вони сиділи на якомусь пакункові. Люде ті були посли од московського царя до запорозького війська.

— Та то пороги ревуть, пане дяче *),—одказав москалеві сивоусий козак, що сидів долі, підобгавши ноги і смоктав люльку.

— Пороги? Нóли они недалече?

— Та вже недалечко... От гаспидська люлька,—знову погасла!..

Дяк устав і, захистивши від сонця очі рукою, неспокійно дивився наперед, а сивоусий козак витяг кремінь, губку та кресало і заходився кресати, лаючи гаспидську люльку, що все гасне.

А спереду гуло та ревло все дужче. Старий козак у росхристаній сорочці з загорілими волохатими грудьми, що стояв біля стерна на передньому байдаці, накерував його саме насеред течії.

— А ну, хлопці, разом!—гукнув він.

На байдаці було дванадцятеро гребців. Зачувши наказ, вони разом глибоко зачепили веслами воду, одкинулися назад, знов нахилилися наперед, глибоко заганяючи весла в воду і знов одкинулися назад. Байдак линув, мов крилатий птах...

— А ну, соколята, ще раз! ще раз!—погукував старий стирник.

Перелякані московські посли дивилися то на гребців, то на стирника, то на страшну річку. А Дніпро справді ставав страшний. Щось ніби пірнало в йому і знов виринало, мов білі ягнятка

---

*) *Дяками* в Московщині звалися урядові люде, чиновники.

з'являлися на хвилях і знову зникали. Все чутніше ставало, як гуде, реве, клекотить вода...

— Годі, хлопці! Сушіть весла!- гукнув стирник.

Гребці підняли весла і повставали.

— До стерна, дітки!—гукнув стирник.

Гребці кинулися до стерна, налягли на його, перемогли прудку воду і накерували байдак просто в ворота, се б то в прохід поміж кам'яними скелями, де крутилася й шумувала вода.

Упоперек Дніпра од берега до берега стирчало величезне каміння і перегорожувало річку мов кам'яний поріг. Вода клекотіла поміж камінням, гула й ревла і вкривала каміння білим шумом. Їй ніби не ставало місця поміж скелями, і вона люто стрибала вгору і знову падала вниз, і розбивалася об каміння, розсипалася білим шумом... Здавалося, наче то звір велетенський, наїживши білу гриву, борсається в воді, простягшися впоперек усього Дніпра.

Байдак прудко, прудко линув на ту білу гриву. Ось він уже на їй—здрігнувся, хитнувся і зарипів так, наче ось-ось роспадеться, знову здрігнувся і шубовснув униз з водяної гори, пірнув переднім краєм у воду і знову виринув... І козака на коні, і пана дяка, що стояв навколішках, учепившися за кочеток та посинілими губами белькотав молитву, і сивоусого козака з люлькою—всіх оббризкало шумом та водяним пилом...

— Дякуйте Богові, дітки!—гукнув стирник.

Усі перехрестились.

— Гляньте, хлопці, он москаль рачки стоїть!— весело озвався хтось.

Всі глянули туди, де були московські посли. Товариш пана дяка, страшенно переляканий, стояв рачки і переляканими очима дивився на всіх, не знаючи, де шукати порятунку...

— От гаспидська люлька! Знову погасла!..— бубонів сивоусий козак, штрикаючи пальцем у мокру люльку.

Та незабаром байдак виплив на тиху воду. Козаки почали весело розмовляти та підсміюватися з переляканих послів. А инші байдаки тим часом перепускалися через поріг.

— А какъ сей порогъ именуется?— спитав дяк у сивоусого козака.

— Цей зветься Кодацький,— пробубонів козак, панькаючися з своєю люлькою.

— А еще много ихъ будетъ?

— А, сто копанок!.. От гаспидська!..

— Ноли сто? Быть не можетъ!

— Та де ж там сто! Ото, дяче, вигадав!..

— Да ты-жъ самъ сказалъ—сто...

— Оттакої! то в мене таке слово—сто копанок чортів...

Тим часом усі байдаки щасливо перепустилися через Кодацький поріг, і Дніпро поніс їх до инших порогів.

Московські посли, трохи заспокоївшися, посідали знову на своєму килимові, а сивоусий козак, запаливши нарешті свою непокірну люльку, примостився біля їх і почав з ними розмовляти.

— Так ви, кажете, нового царя собі вибрали?

— Ново, точно.

— А кого ж ви вибрали?

— Божіею милостію Михаила Өедоровича Романова, благоцвѣтущую лѣторосль благороднаго корене.

— А як же тепер з царенком буде?

— Какимъ царенкомъ?

— Та з Івасем же, Дмитровим сином.

— А! вотъ нагадалъ! — выпорткомъ ту разстриги?

— Оттакої! Який же він ростригa?

— Да разстрига-же—подлинно.

— Ну, хоч і рострига, а все ж був царем... А в його зостався син...

— Сынъ!.. Этотъ сынъ разстригой и не пахнетъ: всѣмъ вѣдомо, что оной Ивашка выпортокъ рожонъ Маришкою-ворухою спустя три года послѣ того, какъ Гришку-вора убили...

— Ну, це справді, як через три роки... А кажуть, ніби донці за його обстали?

— Пустое! Онъ ноне съ Маришкой въ Астрахани, слышно, и ево, чу, скоро изымаютъ.

Сказавши це, дяк одразу увірвав мову і переляканими очима озирнувся навкруги, бо почув знову страшенний гугот і клекіт і помітив, що гребці заметушилися, По хвилях знову заскакали біленькі ягнятка, а геть нижче ревів та клекотів збурений Дніпро. Великий довгошиїй цибатий птах, так ніби чапля чи журавель, летючи по над водою, налетів на білий шум і, злякавшися, метнувся набік, безладно затріпавши незґрабними крилами. А небоязькі щури так і черкалися крильцями та ніжками об збурену воду.

-- До стерна, соколята!—гукнув стирник.

Дяк знову вхопився за кочеток, а його товариш упав ниць додолу. Байдак здрігнувся і шубовснув униз... Здавалося, що Дніпро дзвенить...

Незабаром байдак був уже на тихій воді.

— Оце Сурський поріг,—це вже два перепливли,—поясняв послам сивоусий козак,—а скоро буде Лоханський, а за ним Дзвонець.

І справді незабаром щасливо перепливли і Лоханський поріг, і Дзвонець, але попереду було порогів ще чимало і найстрашніший за всі—Ненаситець.

Дніпро був дуже страшний московським послам, але ж і дуже вподобався їм. Багато попоїз-

дили вони по своїй Московії, бували і в Сібіру, багато річок бачили, а такої, як Дніпро, не доводилося ще їм бачити.

— Зѣло хорошъ! За то и страшенъ!—казали москалі.

А спереду знову реве все грізніше та страшніше... І через Тягинський поріг перепустилися, а воно все реве.

— А что это реветъ тамъ, панъ атаманъ?—спитав посол.

— То дід реве.

— Какой-чу дѣдъ?

— Дід Ненаситець... Там єсть чому ревти Страшний!..

От стало видко гострі шпичасті скелі, що перегородили Дніпро впоперек. Вода, стиснена величезним камінням, билась об його і кипіла, а вирвавшися з межи скель, ревучи падала вниз. За ревом та клекотом не чуть було людського голосу, хоч би як хто кричав. А над порогом хмарою знімалися водяні бризки і в їх ясно блищала веселка.

Чути було, що байдак несе надзвичайно прудка течія. І стирник, і гребці, і инші козаки мов кліщами вчепилися за довге стерно. Голосу стирникового не чуть було, а тільки видко було, як у його під вусами раз-у-раз роскривався рот; він, не моргаючи, дивився все в одно місце—в страшну пащу між кам'яними зубами: треба було накерувати байдак у ту пащу, саме в середину, щоб не черкнутися об гостре каміння, що стирчало з боків.

Сивоусий козак глянув на москалів і показав на небо, ніби кажучи: „Моліться—тільки на Бога й надія“ ..

Москалі зрозуміли його німую мову і впали навколішки... Тиха, спокійна хоч і каламутна річка Москва в ту хвилину здалася їм дивно гарною і во

ни готові були клясти той нещасливий день, у який вирушили з рідного краю. Чи на те ж хрищено їх святою водою з Москви-ріки, щоб загинули вони в цьому проклятому Дніпрі?.. А дома ж у їх жінки, діти, родичі... Не судилося вже їм бачити свого рідного краю!..

Байдак здрігнувся і шубовснув униз.. Москалі попадали і позаплющували очі... Їх облило вовою... „Господи! прими духъ мой съ миромъ"!.. шепотіли вони.

— Уставайте, панове москалі! Дякуйте Богові! Перепливли Ненаситець! — гукнув над ними знайомий голос.

Вони підвелися й поросплющували очі. Сивоусий козак сидів на мокрому ослоні і роспалював люльку. Страшна водяна гора, вкрита білим шумом, ревла далеко позаду. А на її білому гребені чорніли байдаки, перепускаючися через страшний поріг... Ще побачили вони на правому березі хатки і край води, і на кручі. Кільки човнів-душогубок гойдалося на воді, недалеко од берега і в кожному було двоє або троє людей...

Враз на задніх байдаках счинився страшенний галас і до переднього байдака долинули вигуки:

— Задній байдак перекинуло!

— Люде топнуть! Рятуйте!

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

І справді, нижче порога, серед збурених хвиль, наввиринки крутився байдак. Його крутило й несло мов тріску. То там, то там з води вистромлювалися козацькі голови—то козаки змагалися зо смертю...

Побачивши лихо, всі човни-душогубки полинули рятувати людей. Всі байдаки теж повернули і попливли проти води рятувати товаришів. З човнів кидано в воду кодоли, простягано весла; козаки хапалися за їх і так доставалися в човни.

Деякі так познесилювалися, що вже ледві держалися на воді, то їх хапали за чуби, за сорочки і втягали в човни.

Піймано й перевернений байдак і притягнено до берега. Всі байдаки й душогубки, порятувавши товаришів, поприставали до берега. Козаки повистрибували з байдаків на беріг, кричали, сміялися, штовхалися, перекидалися,—зовсім як діти. Які були в воді, ті знімали з себе мокру одежу і розкладали на камінні проти сонечка, щоб сохла. Той збувся шапки, той згубив кисет і зостався без люльки...

— Да всѣ ли козаки цѣлы?—спитав посол.

Виявилося, що козаки не знають, чи всі вони цілі. Клопоталися про шапки та про люльки, а себе полічити й не кинулися.

— А ну лиш, вражі діти, ставайте лавою, я вас полічу,—звелів сивоусий козак, роспаливши нарешті свою люльку.

— Лавою, хлопці, ставайте, лавою!—кричали козаки.

Всі стали лавою. Сивоусий почав лічити. Полічивши всіх, він скрикнув:

— Ов-ва! Одного не стає!... Було на байдаку тридцять, а тепер є тільки двадцять дев'ять. А, сто копанок!..

— Козака не стає!.. Козак загинув!—загомоніли навкруги.

— Хто загинув? Кого не стає?

— Я ось тут!—озвався хтось.

— І я тутечки!

— Та кого ж немає?

— А кат його знає!.. Лічи, батьку, знову, може й знайдеться козак...

— А вже ж знайдеться! Козак не голка—не закинеться!

Знову почалося лічіння. Знов одного не стає.

— А, сто копанок!.. Таки немає козака.

— Та кого ж немає?

— Та озовися ж, вражий сину, той, кого не стає!

Всі зареготалися, почувши цей вигук. А вигукнув то Хома, козак великої сили, та на лихо собі придуркуватий.

— Ов-ва, Хомо! як же він озоветься? він же втоп!—сказав хтось Хомі. Хома тільки потилицю почухав... А й справді, як же він тепер обізветься?

— Еге! це Харька Лютого немає!—згадав нарешті Хома:—він ще й люльку мою курив... Це ж і люлька моя втопла.

Роздивилися,—справді не ставало Харька.

Всі козаки одразу стали поважні, познімали шапки і почали хреститься.

— Царство небесне його душі!... А добрий козак був!... І хоч би ж у бої поліг, а то онде смерти здобувся!

А Ненаситець усе стогнав та ревів, так наче мало йому було однієї людини...

II. На Запорозькій Січі.

Нарешті московські посли побачили Січ Запорозьку.

Запорозька Січ або Запорозький Кіш був тоді на острові Базавлуці, між Дніпром і Чортомлицькою протокою. Добре місце вибрали козаки за-для свого гнізда. Сухопуттю туди не можна було ніякому військові добратися, бо з татарського боку була степова річка Конка та Великий Луг—страшне болото; Дніпром же теж ні польське, ні московське, ні турецьке військо не могло припливти, бо вгорі

були пороги, через які вміли плавати тільки запорожці; а знизу—дніпрові плавні, порослі височенним очеретом. Кажуть, що колись турки погналися галерами за козацькими човнами та й зблукалися в плавнях поміж очеретами і багато їх тоді козаки потопили. То вже й не важилися більше потикатися в Дніпро. Навкруги Січі насипано було шанці, а на шанцях стояли військові гармати. Вони були напоготові привітати ворога, звідки б він не поткнувся.

За шанцями були запорозькі курині. То були довгі хворостяні будівлі, повкривані очеретом та кінськими шкурами. Та в курінях було тільки добро козацьке, а сами козаки не любили сидіти в курінях. Вільному казакові і тісно, й нудно було в оселі, і він любив жити на дворі просто неба; на дворі він їв та гуляв; на дворі й діло громадське справляв. Улітку і по весні та й у суху осінь запорожці любили спати на дворі, прокинувши свитину та поклавши сідло в голови; а то й просто на голій землі на купині головою десь край води, щоб як схочеться вночі пити, то щоб і вода близенько була, і вранці щоб було чим умити козацьке біле лице. Звісно, це тільки так у піснях співалося про біле лице, а звичайно воно було добре засмалене та покусане, бо комарів на Січі була сила-силенна. Та і вночі, прокинувшися, любив запорожець бачити вгорі не стелю похмуру, а високе зоряне небо. Глянувши на небо, він зараз же взнавав, скільки ночі зійшло вже, чи скоро розвидниться. Живучи, здебільшого, далеко від оселі то в степу безкрайому, то в лісі темному, то плаваючи морем, козак швидко звикав багато чого розбірати. Глянувши на небо, він по зірках пізнавав, де північний край, де південний, де схід, а де захід, бо небо він знав так саме добре, як і степи широкі, як

і „Великий Луг“. Ніхто, може, не любив природу так, як любив її козак, та ніхто ж і не вмів з свого знання користуватися так, як він. Щоб подати про себе звістку своїм та піддурити ворога, козак умів пугати, як справжній пугач, кував по зозулячому, вив по вовчому, брехав по собачому та по лисичому, сичав по гадючому...

Ось уже байдаки підпливли до Коша Запорозького, чи до Січі, і на передніх байдаках тричі вдарено з гармат на привітання. З Коша теж тричі стрельнуто з гармат.

Цікаво було глянути на Чортомлицьку протоку та на той беріг, де була Січ. І вода, а надто беріг, так і захрясли човнами, чайками, дубами та байдаками і малими, й великими. Та найбільше було морськихъ чайок,—такъ звалися великі човни, що ними козаки плавали морем. Чайками дуже добре було плавати: вони були легенькі і не потопали навіть тоді, як набіралася в їх вода, бо по боках обкладано їх липовою корою або очеретом. Чардаків на їх не було, а тільки щогла та два стерна. На кожній чайці було з-двадцятеро гребців та з-п'ятдесят узброєних козаків.

Десятки чайок лежали на березі перевернені догори дном і сохли на сонці. Повітря тут повне було диму та смороду, бо скрізь по берегу у величезних казанах кипіла смола. Козаки підкладали дрова під казани, мішали смолу довженними дрючками, забивали дірки в чайках прядівом та засмолювали, і звісно ж були в смолі з голови й до п'ят. Од такої праці козакам було дуже душно і через те вони працювали здебільшого зовсім без одежі, бо жіноцтва в Січі не було, то й соромитися не було кого. Деякі сиділи на березі й латали одежу; ті купалися, ті прали сорочки, ті купали коней.

Великим дивом дивували московські посли, побачивши Січ. Дивували вони й з січовиків-запорожців, і з того, що на тому острові, так далеко від усякої людської оселі, зібралася така сила людей і праця на острові аж кипіла. Стукали сотні сокир, дирчали пилки, на берег скидано деревню, так що аж луна розлягалася. Козаки будували нові чайки, бо лагодилися до великого морського походу. Москалі просто не пізнавали „хахловъ“ Спершу вони здалися їм такі ліниві та вайлуваті, наче тільки й діла з їх було, що курили люльки та вилежувалися, гуляли; а тепер вони були зовсім инші: моторні, жваві, невсипущі робітники. Московські посли тільки чудувалися: тепер їм здавалося, що один „хахолъ“ за чотирьох москалів справиться. „Такихъ чортів не легко приборкати“, думалося послам.

Десь далеко ревла худоба, ржали коні, хтось грав на сопілку; то грали пастухи, пасучи на луках запорозькі табуни та череди.

— Сказочное царство, истинно сказочное, словно я въ соніи все это вижу,—думалося панові дякові, як він дивився на це, справді ніби якесь казкове, царство, заселене якимись казковими людьми.

Саме тоді, як байдаки з московськими послами приставали до берега, на шанцях з'явилися козаки з дрючками в рукахъ. Але то тільки здавалося, що в їх у руках дрючки. То повиходили січові кухарі кликати козаків обідати, а в руках у їх були величезні ополоники, що ними вони мішали всяку страву: куліш, галушки, борщ, юшку. Варилося въ Січі одразу на три, на п'ять, а часом і на десять тисяч козаків, то й казани, в яких варилося, були дуже великі і довгих ложок треба було, щоб у їх мішати страву.

Кухарі, зійшовши на шанці, почали махати ложками, понадівавши на їх шапки—то так вони кли-

кали козаків обідати. В той же час військовий сурмач заграв у сурму щось ніби „Гей, нуте, косарі!“

Хто—побачивши кухарів з ложками, а хто—почувши музику,—покинули козаки робити і сипнули до Коша обідати. Разом із ними увійшли в Січ і ті козаки, що привезли московських послів. За послами несено пакунки з усякими подарунками Січовому товариству.

Уступивши в Січ, або в Кіш, побачили посли величезний майдан, а круг його запорозькі курінї. Усіх куренів було більш як сорок, і кожен курінь мав своє і'мя. Ото ж усе військо запорозьке поділялося на курінї і кожен курінь вибірав собі курінного отамана. Курінні отамани та кошовий отаман — ото й була військова старшина. Вона мала над військом велику владу, а надто під час війни.

Та за теж і військо добре пильнувало, щоб старшина не робила ніякого беззаконства.

Опріче куренів, побачили ще москалі на майдані величезні кабиці і з їх ішов дим та чад. Кабиць було стільки ж, скільки й куренів і на їх варено їсти на тисячі козацьких ротів. У величезних казанах клекотіли й пахли на всю Січ усякі страви: борщ із щавлем, затовчений салом, галушки та куліш із салом; а в пісний день юшка та борщ із таранею, з соминою, з окунями, з осетрами і з усякою рибою, яка ловилася в Дніпрі. Над жаром пеклися на величезних рожнах барани, сайгаки, дикі кабани. Коло кабиць, у пекельній спеці поралися кухарі та їх помагачі—дроворуби, водоноси, пшономиї, крупосіви, салотовки, хлібопеки, хліборізи і всякі инші, причетні до куховарської справи.

По всьому майдану на кінських та на волячих шкурах, на дошках, а то й просто на траві лежали купи хліба і стояли великі дерев'яні сільниці. Ні столів, ні настільників, ні рушників, ні но-

жів та виделок не було і в заводі. Не було навіть ложок, бо ложку й ніж кожен козак мав у себе на чересі або в кишені.

Козаки, трохи причепурившися, виймали свої ножі й ложки, хрестилися на схід сонця і сідали колом круг хліба та сільниць; деякі бралися різати хліб і собі й товариству.

Вуси закручували козаки вгору, щоб не заважали їсти; а в кого були занадто довгі „вуси мов ретязі", то закладали за вуха.

Тим часом кухарі здоровенними ополониками насипали страву у величезні миски, а призначені на те козаки на дрючках розносили миски з стравою товариству. Як рознесено миски, тоді почали козаки обідати. Спершу простягав до миски ложку курінний отаман, набірав страви, повагом ніс її до рота, підставивши шматочок хліба, щоб не капнути, повагом перекидав страву з ложки в рот і не поспішаючися жував хліб, щоб товариство не сказало, що він „глита як собака". Тоді, так саме не поспішаючися, утирав рукавом, а то й хусткою вуси і знов кусав хліб. За батьком-отаманом простягав ложку до миски той козак, що сидів ліворуч од його, за тим його сусіда з лівого боку,—і так усі по ряду, аж поки черга доходила знову до батька-отамана.

Як миска спорожнялася, тоді кухарі знову насипали страви, бо в козаків був такий звичай, щоб неодмінно повиїдати все, що наварено й напечено на обід.

Поприймавши миски, приносили на широких дошках печених кабанів, баранів то що. Печеню рубали на шматки сокирами та різали різницькими ножами. Серце давано батькові - отаманові, щоб добрий був до своїх дітей-козаків та щоб мав гаряче серце до ворогів, а легені ділено всім по

шматочку „щоб козакові легко було йти на ворога та щоб легкий він був на землі й на морі“.

Великим дивом дивували московські посли з усього, що побачили в Січі. Та й як було не дивувати! Тисячі людей, здебільшого найдобірніших, одбилися далеко від свого краю, покидали батьків, матерів, а то й жінок із дітьми або коханих дівчат, зреклися всіх семйових радощів і осілися на безлюдді, там, де кінчається своя країна і де починається вже все чуже: чужий край, чужа віра, чужі люде. І навіть не просто чужі, а люті вороги. Там ці дивні козаки-запорожці звили собі гніздо, а могутних вилітків з того гнізда боялися всі сусідні держави: і Польща, і Московщина, і Крим, і Турещина.

От і тепер Московщина, насилу визволившися від поляків та від швед в та сяк-так упоравшися з усякими царями-самозванцями, зараз же послала своїх послів на Січ сповістити, що вже вибрала вона собі за царя боярина Михайла Федоровича Романова і прохати козаків, щоб уже надалі вони за самозваних царів не обставали і не допомагали їм ставати царями на Москві, як допомогли колись Отреп'єву

Московські посли привезли в Січ ласкавий лист од молодого царя. По обіді скликано всіх запорожців на військову раду слухати того листа. Деякі з козаків, випивши за обідом зайву чарчину, полягали були в холодочку трохи заснути, та осаули зараз же побудили їх, і вони, позіхаючи, пішли слухати царського листа.

Посеред козацького кола стояла запорозька старшина. Потім увійшли туди ж московські посли; на привітання їм військові сурмачі вдарили в сурми. Пан-дяк приніс маленьку шухлядку, оббиту вишневим оксамитом. Одчинивши шухлядку, дяк сказав запорозькій старшині:

— Есть до васъ, войска запорожскаго, до кошевого атамана, старшинъ и козаковъ отъ великаго государя, царя и великаго князя Михаила Ѳедоровича всеа Руссіи, его царскаго величества милостивое слово, и вы бы, то слово слышачи, шапки сняли.

Старшина познімала шапки, за нею познімали шапки й козаки, і на майдані захвилювало ціле море голів з великими й з малими чубами.

Посол говорив далі:

— Божіею милостію великій государь, царь и великій князь Михаилъ Ѳедоровичъ всеа Руссіи васъ, запорожскаго войска кошевого атамана, старшинъ и козаковъ жалуя, велѣлъ о здоровьи спросить: здорово-ли есте живете?

— Спасибі, живемо здорові,—одказала старшина.

Посол виняв з шухлядки царського листа, загорненого в зелену шовкову хустку і почав розгортати хустку так обережно, мов боявся попектися об листа.

Козаки насунули ближче, всім хотілося бачити, що привіз москаль.

Посол подав листа найстаршому курінному отаманові, бо кошового на той час не було і його мали зараз вибірати.

Курінний атаман узяв листа, подивився на його і віддав немолодому похмурому козакові, що стояв біля його. То був військовий писарь Стецько Мазепа, за поясом у його був каламарь.

Мазепа взяв листа, розгорнув його і глянув на титул і на печать.

— Печать отворчата, лист без підпису,—сказав він, глянувши на посла.

— Точно безъ подписи,—одмовив посол.

— А як йому няти віри?—спитав Мазепа.

— Все едино что и съ подписью.

— А ми не віримо, — одказав писарь.

— Не віримо! Не віримо! — загули козаки.

— Це не лист! Це ка-зна-що! Пху!

— Це москаль сам нариґував, щоб насъ піддурити!

— Го-го-го! не на таких наскочив! Киями його! — ревло козацтво.

Посол перелякався. Він зляканими очима дивився то на писаря, то на курінних отаманів... Отамани зрозуміли, що справа небезпешна. Козацтву посли здалися непевними і з цього могло вийти лихо. Треба якось запобігти, а то ось-ось може политися кров.

— Панове молодці, вельможна громадо! Слухайте, що я казатиму! — гукнув немолодий курінний отаман з блідим худим обличчам, з довгою бородою і з ласкавими чорними очима.

— Петро Конашевич говорить! Слухайте, хлопці!

— Слухайте Сагайдачного! Сагайдачний говорить!

— Хай Петро Конашевич Сагайдачний слово скаже! Він з біса розумний!

— Слухайте, вражі діти, сто копанок!..

Одразу стало тихо. Козацтво дожидало, що скаже Сагайдачний, бо всі його дуже поважали.

— Панове молодці, вельможна громадо! — почав стиха Сагайдачний. — Хай сам пан посол скаже нам, як у їх заведено царські листи писати: кому яка печать, кому підпис... От же й ви, здорові будьте, як вітаєте кого, то не всіх же однаково: коли батька-матір старeньких, то так; коли свого брата козака, то инако; а коли дівчину, то ще инакше...

— Так! Так! — загуло козацтво. — Отаман правду говорить.

— Авжеж правду! Вже ж дівчину вітаємо не так, як козака!

Послові трохи наче полегшало. Він з подякою глянув на Сагайдачного і вклонився козацтву.

— Его милость атаманъ Сагайдачный истинно говоритъ, — почав він тремтючим голосом:— у насъ, господа казаки, грамоты его пресвѣтлаго царскаго величества бываютъ разны: коли великій государь пишетъ королю польскому, либо цесарю римскому, то печать подъ граматою бываетъ большая, глухая, подъ кустодіею, съ фигуры, и подпись дьячья живетъ на загибкѣ, а кайма той грамоты писана золотомъ, и богословіе, и великаго государя именованіе по рѣчь *и иныхъ*—писано живетъ золотомъ-же, а дѣло—чернилы. Это коли великій государь пишетъ равному себѣ государю. А коли не государю пишетъ, а, примѣромъ, воеводамъ, козакамъ донскимъ, либо запорожскому славному войску, так печать живетъ не глухая, а отворчата и дьячьи подписи на ней не живетъ, а токмо титло царское все прописываетца. А титло царское—великое дѣло...

Козаки мовчали. Здавалося, що слова послови та його поклін утихомирили запальні голови. Сагайдачний кивнув писареві, щоб той читав листа. Мазепа викашлявся і почав голосно:

„Божіею милостіею, отъ великаго государя, царя и великаго князя Михаила Ѳедоровича всея Руссіи самодержца и многихъ государствъ и земель восточныхъ и западныхъ, и сѣверныхъ отчича и дѣдича, и наслѣдника, и государя и обладателя“...

— Погоди, панъ писарь, не такъ прочелъ,— перепинив посолъ читання писареві.

— Як то не так?—здивувався писарь і глянув у папер:—так—государя и обладателя...

— Не обладателя, а облаадателя—облаадателя,—сказав посол:—два *аза*...

— Та нащо ж два *аза*—буде й одного, - сказав писарь.

— Да ты прочти: тамъ два *аза* живетъ—облаадателя.

Писарь знову зирнув у папер і стиснув плечима.

— Так—два... Та на що ж їх аж два?

— Такъ отъ старины повелось, что-бы въ царскомъ титлѣ облаадателя съ двумя *азами* писать... Въ семъ *азѣ* великая сила сокровенна... Коли въ царскомъ титлѣ, въ именованіи великаго государя, пропискою одинъ *азъ* прилучится и за ту прописку велѣно казнить безо всякія пощады и дьяка, и писца: дьяка бить батоги нещадно, а писцу ноздри рвать... А коли прилучится сія прописка въ титлѣ великаго государя отъ иного государя либо короля, и та грамата не въ грамату, и за ту прописку великій государь войной велитъ итить на прописчика...

Писарь глянув на старшину.

— Читай, пане писарю, два *аза*—сказав Сагайдачний:—хиба ти не знаєш, що на нас, на матір нашу Україну, встали і ляхи, і ксьондзи, і сам папа і шарпають наші церкви і все за те, що ми, павославні, не приймаємо їхнього другого *аза* в „Вірую:"—не говоримо: „од Отця і Сина исходящого", а тільки „од Отця". Оце й єсть наш *аз*. Так і в їх...

Всі з великою увагою слухали цю просту, всім зрозумілу мову. А московський посол усе з більшою повагою дивився на Сагайдачного.

І Мазепі сподобалася мова Сагайдачного. Він кивнув головою, потакуючи, і знову почав читати:

... государя и облаадателя, войска запорожскаго кошевому атаману, кому нынѣ вѣдати належитъ, и всему при немъ будучему войску наше царскаго величества милостивое слово. Въ прошлыхъ годѣхъ, божіимъ попущеніемъ и діаволовою гнюсною прелестію, бысть въ россійскомъ царствѣ смута и кроволитье великое и сотворися на Москвѣ и во всемъ московскомъ государствѣ пакость велія: безбожный и богоненавистный прелестникъ, исчадіе ада и сатанинъ внукъ, воръ и чернокнижникъ и разстрига Гришка Отрепьевъ, извѣся гнюсный языкъ свой, дерзновенно назвался царевичемъ Димитріемъ всея Русіи, и съ помощью польскихъ и литовскихъ людей въ нашъ престольный градъ Москву взбѣжалъ и на превысочайшій россійскаго царствія престолъ аки песъ вскочилъ, а за нимъ и другіе воры и злодѣи, похищая царское имя, на тотъ превысочайшій престолъ скакали жъ. Вы же войско запорожское, по злымъ смутнымъ прелестямъ тѣхъ псовъ, не вѣдая ихъ лукавства, имъ подлегли и на царское мѣсто имъ наскакать съ польскими и литовскими людьми невѣдѣніемъ своимъ помогали жъ и всякое дурно московскому государству чинили многажды. А нынѣ московское государство, божіею помощію, отъ польскихъ и литовскихъ людей и отъ оныхъ псовъ и самозванцевъ свободно, а мы, наше царское пресвѣтлое величество, волею божіею и хотѣніемъ и моленіемъ всея россійскія земли всѣхъ чиновъ людей на превысочайшій россійскаго царствія престолъ законно вступили, и о семъ васъ, войско запорожское, извѣствуемъ. Еще же васъ, войско запорожское, нашимъ царскаго величества словомъ наставляемъ, чтобы вы, памятуя Бога и души свои и нашу

православную христіанскую вѣру, и видя на насъ, великомъ государѣ, божію милость и надъ врагами побѣду и одолѣніе, отъ таковыхъ, бывшихъ въ прошлыхъ годѣхъ непригожихъ дѣлъ отстали и снова кроворазлитія въ нашихъ государствахъ не всчинали, тѣмъ души своей и тѣла не губили, во всемъ намъ великому государю челомъ бы били и съ нами въ любопытствѣ и мирѣ жили, а мы, великій государь, по своему царскому милостивому праву васъ пожалуемъ таковымъ жалованьемъ, каково у васъ и на умѣ нѣтъ. И тебѣ-бъ, кошевому атаману, кому нынѣ вѣдати належитъ, и всему будучему при тебѣ войску ни на какіе прелести не прельщатца, а также и иныхъ атамановъ и старшинъ, которые еще не во обращеніи съ вами, къ нашему царскому величеству въ союзъ и любительство приводити и нашею, великаго государя, нашего царскаго величества, милостію ихъ обнаживати, чтобъ быть имъ съ вами, запорожскимъ войскомъ, въ совѣтѣ и противъ непріятелей стоять вопче. А служба ваша у насъ, великаго государя, нашего царскаго величества, въ забвеніи никогда не будетъ. Писанъ въ государствія нашего дворѣ, въ царствующемъ градѣ Москвѣ, лѣта отъ созданія міра 7122-е, мѣсяца марта въ 31 день.

Писарь дочитав. Громада мовчала: ніхто не важився перший зняти мову про те, що зараз прочитано; треба було попереду обміркувати справу. А тим часом посол виймав із пакунків подарунки, що привіз запорозькому військові і роскладав їх, дратуючи козацькі очі всякими оксамитами та кармазинами, сукнами та саєтами... [1]).

---

[1]) *Кармазин*—тонке червоне або вишневе сукно; саєт—тонке сукно.

— У! лихо його матері! які ж то хороші сукна!—скрикнув хтось—і вся громада загула, дивуючися на гарні подарунки.

III Новий кошовий.

Другого дні в Січі був великий галас: вибірано нового кошового. Серед козацтва йшла колотнеча. Галасували, лаялися, подекуди навіть бряжчала зброя,—то вже запальніші хапалися за шаблі. Козакам хотілося вже морем погуляти, татарву та турків пошарпати, то й хотіли такого кошового вибрати, щоб повів військо в морський похід.

Московські посли боялися навіть вийти з куреня і здалека дивилися на Січовий майдан. А на майдані клекотіло як під велику бурю на морі. Військо поділилося на партії і кожна партія вигукувала прізвище свого кандидата.

— Старого Нечая!—кричали одні.

— Небабу Хвилона!—кричали инші.—Небаба добрий козак!

— К бісу з Небабою! Нечая!..

— Небабу!

— Небабу! Небабу!..

Видно було, що Небабини прихильники беруть гору Сам він стояв осторонь і, моргаючи сивим усом, спокійно запалював „гаспидську люльку“.

А серед козаків уже доходило до справжньої баталії: прихильники Нечаєви та Небабини вже дзвеніли голими шаблями.

Тоді виступив Петро Сагайдачний. Козаки на цей час зовсім про його забули.

— Вельможна громадо! — гукнув він. Голос у його був такий дужий, що аж дивно було, як

у такому схудлому тілі може бути такий дужий гучний голос.—Вельможна громадо! Послухайте мене, братчики!

— Сагайдачний! Сагайдак! — загукали козаки —А ну, що він скаже?

— Сагайдачний! Сагайдачний, братці! Послухаємо, що Сагайдак скаже!

Козацтво вщухло, всім хотілося почути, що скаже Сагайдачний.

— Хлопці, що краще: московські личаки, чи турецькі чоботи-сап'янці?—спитав Сагайдачний.

— Авжеж чоботи-сап'янці!

— Та чоботи ж, батьку! Хай їм трясця, московським личакам!

— Гаразд, чоботи, то й чоботи! А неволя, дітки, яка?

— Татарська та турецька, батьку!—весело відповіли козаки. Вони почали розуміти, куди гне Сагайдачний.

— А хто, дітки, в татарській та в турецькій неволі?—допитувався Сагайдачний.

— Та наші ж люде, батьку.

— Гаразд! А чайки в нас нащо? У Московщину пливти?

Козаки зареготали Пливти в Московщину! Та там же й моря нема, а сами ліси та личаки.

— Ні, батьку, чайки в нас на татарву та на турещину.

Деякі з козацтва почали гукати:

— Так хай же Сагайдачний і веде нас у море!

— Геть Небабу! Геть Нечая! Хай Сагайдак отаманує!

— Сагайдачного! Сагайдачного, братця, виберемо! Хай він веде нас невільників визволяти!

— Сагайдачному булаву!... До булави треба голови, а в його розумна голова!

— Сагайдачного, братіки, сто копанок чортів! — озвався й Небаба. — Якого ж нам ще кращого!..

— Сагайдачного! Сагайдачного! заревло все козацтво, мов несамовите, і козацькі шапки полетіли вгору, мов зграї сполоханого птаства. Це було ознакою, що Сагайдачного вибрано кошовим.

Сагайдачний уклонився, дякуючи за пошану і почав зрекатися, почав прохати, щоб визволено його від отаманування. Так де там! Козацтво страшенно заґвалтувало:

— То він не поважає громадської волі!

— В воду його, коли не бере булави!

— Киями його, матери його хиря!

На розгніване козацтво страшно було глянути...

Мати владу над людьми, старшувати над ними — це дуже принадна річ; але запевне ні над ким не було так страшно і так важко старшувати, як над козаками-січовиками. І кошовий по правді міг сказати: „Ой тяжка ти, булаво отаманська"! Вже саме обрання відбувалося так, що могло налякати кожного і найнебоязькішого. Уже коли козаки вшанували тебе, вибравши на отаманство, то корися, а то зараз же покажуть над непокірним свою волю: їм недовго і киями на смерть забити, і в Дніпрі втопити. А скорився громадській волі, згодився приняти булаву, — то мусиш стерпіти всякі козацькі збиткування та жарти. І все на те, щоб він не забував, що громада призволила дати йому старшування над собою, та громада ж може й геть його скинути, коли він того заробить. За те ж, як витерпів новий кошовий усі ті збиткування, тоді вже козацтво цілком корилося йому. Але це було тільки доти, доки козацтву добре велося. А тільки в чомусь не пощастило, то вже за все винен був кошовий. І через те не кожен кошовий умірав своєю смертю.

Сагайдачний дуже добре знав те все. Поміркувавши трохи, він зважливо підвів голову і глянув на козацтво.

— Хай буде так, вельможна громадо! Приймаю військові клейноди: на те Божа воля!—сказав він і вклонився на всі чотирі боки.

Знову полетіли вгору шапки і козацтво загукало:

— На могилу нового батька! На могилу кошового!

— На козацький престіл нового кошового! Хай високо сидить над нами!

— Визи давайте! Землю на могилу копайте!

Московські посли, чуючи ті вигуки, ніяк не могли зрозуміти, до чого вони і, дивуючися, зглядалися, ніби питалися: нащо могила? кому могила?

А козаки вже тягнуть вози на серед козацького кола. Поставили по два вози вряд і поперевертали їх дороги колесами.

— Хай так догори ногами Орду ставить!

— І Турещину!

— І ляхів догори черевом!

Козаки повиймали шаблі з піхов і заходилися копати землю, де хто стояв, набірали землю в шапки, в приполи, несли до возів і там її висипали. Наче мерця в ямі засипали.

Так думалося й Сагайдачному, що стояв осторонь з військовим писарем Мазепою та з курінними отаманами і замислено дивився, як козаки засипають вози землею. Згадалося йому, як співають кобзарі жалібну думу про те, як татарва козака постріляла - порубала, як товариші - козаки його в степу ховали, як вони очі йому голубою китайкою затьмили, а сами гострими шаблями суходіл копали, шапками та приполами землю носили, своєму товаришові високу могилу насипали..

I щось боляче стиснуло за серце. Пропливло перед Сагайдачним і його власне життя з крівавими подіями... А з-за його випливла біленька батьківська хата в Самборі, ласкаві материни очи, високі сірі, темним лісом порослі, гори, біленька церковка, де він співав на криласі, а потім уже й „апостола“ читав... острозька школа... Згадалися хвилини молодого ясного щастя... А тепер он до якої слави дожив: он яку високу могилу йому насипають!..

А могила росла все вище й вище... Он уже козаки насилу вилазють на неї, а все сиплють та сиплють землю, щоб вища була.

— Вище, вище насипайте, хлопці! — гомонять козаки.—Хай буде така висока могила, щоб з вітром гомоніла.

— Сипте, сипте, панове, козацьку славу! Хай росте козацька слава!

Та ось могилу вже насипано — високу, високу! Вищу за всі, які насипано попереднім кошовим... Козаки витрусюють землю з шапок та з приполів, утоптують могилу ногами, зіходють на майдан і знову стають колом.

Писарь уклонився новому кошовому та курінним отаманам і сказав:

— Час, панове, новому кошовому на престолі сісти.

— Іди, батьку, закон приймати! — сказали курінні Сагайдачному.

Сагайдачний зійшов на могилу і сів на вершечку. Високо сидить він! Далеко видко нового кошового!

— Здоров будь, новий батьку!—озвалося козацтво до свого нового кошового.—Дай тобі Боже лебединий вік та журавлиний крик!

— Як будемо з ворогами биться, то щоб і тоді тебе так видко було, як тепер!..

Тим часом кухарі позамітали в курінях, зібрали сміття в великий лозовий сапет, і на плечах знесли на могилу, аж туди, де сидів Сагайдачний. А він сидів нерухомо і дивився, як Дніпро котив сині хвилі. Далеко, далеко вони котилися, аж до Чорного моря.

Кухарі підняли сапет над Сагайдачним. Він заплющив очі.

— На щастя, на здоров'я, на нового батька!— гукнули кухарі і висипали на Сагайдачного сміття з сапету.—Дай тобі Боже лебединий вік та журавлиний крик!

— На щастя, на здоров'я, на нового батька!— гукнули козаки.

Тоді писарь зійшов на могилу, вклонився обсипаному сміттям кошовому і сказав поважно:

— Як тепер тебе, пане отамане, обсипали сміттям, так при добрій і при лихій годині обсиплють тебе козаки, як бджоли матку.

Тоді сунули на могилу козаки і почали вироблати, що кому заманулося. Той мазав кошовому обличча вохкою землею, той тяг за чуба...

— Щоб не гордував нашим братом, простим козаком!—поясняв один.

— Щоб добрий був до голоти! — примовляв другий.

— Щоб отак бив татарву та ляхів, як оце я тебе б'ю!—казав третій, б'ючи кошового по потилиці.

Нарешті козаки задовольнилися. Тоді Сагайдачний устав, увесь у землі, въ смітті і серед прихильних вигуків своїх „діток“ пішов у свій курінь.

Трохи згодом він вийшов звідти до війська вмитий, у чистому вбранні. В руках він держав булаву, а за ним несено й инші військові клейноди...

Козаки стояли тихо й поважно перед своїм новим батьком. Ніхто й не подумав би, що вони оце тільки так збиткувалися над ним.

Вийшовши Сагайдачний до козаків, оповістив, що поведе їх у морський похід Чорним морем погуляти та татарські городи на кримському побережжі пошарпати. Козаки вельми з того зраділи, бо дуже вони були немилосердні на татар та на турків за те лихо, що зазнавала від їх Україна.

Татарські напади на Вкраїну почалися дуже давно, ще в XIII столітті. Тоді вперше хан Батий прийшов з азіятських степів і страшно сплюндрував Україну. Після того татари ще кільки разів набігали на Вкраїну, та вже не мали вони такої великої сили, як попереду, а згодом пощастило Вкраїні зовсім од їх одбитися і старе лихо потроху забулося. Татари спершу по степах кочували, а потім осілися въ Криму і стало там їхнє царство, хоча й по степах таки вони кочували, пасучи свої табуни.

Там же і вкраїнці пасли часом свої череди та отари і здебільшого мирили з татарами; так хиба часом зазмагаються за пасовище. Аж ось на лихо насунула з Азії нова сила—турки. Вони напали на Крим, повоювали кримську орду і примусили кримського хана давати їм данину. Турки тоді велику силу мали, ввесь світ хотілося їм під себе підгорнути. І став султан турецький намовляти татарського хана нападати і на Вкраїну, пообіцяв і свого війська на поміч давати. От і почалося знову лихо. Року 1484 хан Менглі-Герей зібрав свою орду та й посунув на Вкраїну. Пожежами та руїнами слід його значився. Узяв він Київ зруйнував печерський манастирь і силу людей забрав у неволю. З того часу почала татарва мало не що-року набігати на Вкраїну. Людей убивали

та в неволю забірали, добро грабували, худобу займали і до себе гнали, а села палили. Тяжкого лиха зазнала тоді Вкраїна. Відомо, наприклад, що року 1575 погнали татари до себе більш як 55 тисяч людей, 40 тисяч коней, 500 тисяч волів та корів і без ліку овець.

Сумними піснями виспівувала Україна своє горе; деякі з тих пісень дожили й до наших часів, та тільки тепер люде не дуже розуміють, яке горе виливали в піснях їхні предки.

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей, витоптала Орда кіньми маленькії діти,
Гей, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Чи багато з наших людей знають тепер, що то за орда, куди гнано отих пов'язаних людей, що з ними потім роблено?

Далеко, далеко, скільки оком глянути, прослався степ. Сонце пече нещадимо, на небі ні хмариночки. Степом суне орда, вертається з України въ Крим. Іржуть коні, реве худоба, мекають вівці. То татари женуть свою здобич. А он серед куряви людей видко: старі й молоді, мужчини й жіноцтво—йдуть вони обірвані, знеможені: руки й ноги їм сирицею пов'язано, голодні вони, пити хочуть, босі ноги позбивані, аж кров сліди заливає, а татари на те не зважають: баскими кіньми грають вони круг невільників та підганяють їх довгими пугами. А он татарин конем виграває, а біля коня дівчина біжить, за конем поспішає. То татарин прив'язав її до сідла та й мусить вона за конем бігти, а татарин нагаєм по спині її потягає, щоб не приставала...

От привели татари свою здобич у Крим, посортували й поділилися Старих та немощних людей татарчатам повіддавали, щоб училися на їх з

лука ціляти та шаблями рубати. Молодих та дужих яких собі позоставляли, щоб усяку роботу їм робили, а яких у Турцію погнали та й попродали там у неволю.

А турки, накупивши невільників, заставляли їх найтяжчу роботу робити. Здебільшого садовили їх гребцями на галерах, або инакше на каторгах. Це в турків були такі судна великі. Були на їх і вітрила, та посував їх не стільки вітер, скільки невільницькі руки. Сто тридцять, а то й сто п'ятдесят невільників сиділи поприковувані до ослонів, з кайданами на ногах і гребли довгими веслами, женучи важку галеру, а турецький доглядач ходив поміж ослонами та потягав невільників по голих спинах сирицею, або *таволгою*[1]) червоною. Як уже посажено невільника на ослін, то не вставав він із його, там і їв, там і спав.

Страшно тяжко було невільникам на тих галерах і сумні пісні чи думи складали вони про своє життя, та й співали їх, повертаючи довгими веслами. І тепер ще подекуди співають кобзарі ті сумні плачі невільницькі.

Ще заставляли турки невільників і землю копати, і будівлі будувати, і всяку иншу важку роботу робити. Навіть у вози їх запрягали і вагу ними возили. А немилосердні доглядачі били невільників так, що й на смерть убивали. А ночували невільники в темних та мокрих льохах, а то і в ямах, залізними дошками понакриваних. А їли невільники... Та що там говорити про їжу: давано якоїсь негоді, аби з голоду не повмірали.

Часом щастило невільникові втекти, та не завсігди щастило до свого краю добитися. А карано втікачів дуже тяжко, иноді навіть очі випікано.

---

[1]) *Таволга* — ростина

А були й такі, що, не стерпівши тяжкого життя, переходили в турецьку віру, і тоді їм ставало добре жити.

Ще можна було визволитися з неволі, за викуп, та не багато визволялося, бо великий викуп турки брали, та й тяжко було довідатися, де той пробуває, кого викупити хочеться.

І малих хлопців неволя не минала. Турки купували їх і зараз повертали у свою віру, а потім робили з їх найлютіше своє військо—яничарів.

А молоді чепурні жінки та дівчата,—то була найдорогша здобич, бо великі гроші брали за їх татари, продаючи їх у *гареми*[1]) татарським та турецьким панам. Скільки сліз лилося в тих гаремах з журби за рідними коханими людьми—хто зміг би те полічити? Та спершу плакалося, а далі звикалося, роскоші приваблювали, і родило вкраїнське жіноцтво синів татарським та турецьким панам—нових утисників українського народу. Було з бранок навіть дві султанші і одна з їх дуже велику силу мала, та не було з їх ніякого добра рідному народові, бо за роскошами великими забули вони яке лихо терпіла Вкраїна і ні трохи не дбали про те, щоб одвернути лихо від свого рідного краю.

Тяжко мстилися козаки-січовики на татарах та на турках за те лихо, що ті коїли на Вкраїні. І не диво, що так дуже зраділи вони, як Сагайдачний сказав, що поведе їх татарські городи пошарпати.

IV. У Острозі.

І досі єсть на Волині город Острог. Давній то був город, хоч і невеликий. Хазяїном того городу,

[1]) Туркам їхня віра дозволяє мати по багато жінок. Той будинок, де живуть жінки, зветься *гарем*.

за часів ще молодости Сагайдачного, був князь Василь Острозький, пишний український пан, один з найбагатчих і наймогутнішних панів не то на Вкраїні, а й у всій польській державі. Він завів у себе в Острозі першу на Вкраїні друкарню, і в їй то року 1580 надруковано вперше церковно-слав'янську библію, а потім і багато инших книжок в оборону віри „благочестивої грецької". Тоді ж завів він в Острозі й школу, підхожу до академії, з греко-латинською наукою. З школи тії вийшло багато освічених українців, що боролися проти польського натиску. От у цій-о школі і вчився замолоду Петро Сагайдачний, що гетьманував тепер на Запорожжі.

Поки був живий Василь Острозький, процвітала і школа тая, і друкарня. Але син його Януш перейшов у католицьку віру, пристав до ляхів і неприхильним оком позирав на те, що заводив за життя його батько. І школа, й друкарня почали занепадати.

На виїзді з Острогу, стояла хата заможного господаря Омелька Дряпкиці. Знати було, що Омелько і господарює, і чумакує, бо на подвіррі були і плуг та рало, та всякий инший струмент хліборобський, і чумацькі мажі з мережаними ярмами, колеса з суцільного в'язу, чумацькі мазниці. Проти сонечка лежала свиня з поросятами; кури з курчатами греблися, а півень ходив коло їх, позираючи то тим, то тим оком на небо і, забачивши шуляку, якось особливо кричав, перестерігаючи свою сем'ью про ворога.

У передній половині двору, ближче до хати, розрісся чималий садок, а в йому червоніли, жовтіли та голубіли і мак, і горицвіт, і васильки, і нагідки, і дрік, і соняшники. Праворуч од воріт були коморі, хліви, станя; над станею на довгому дрючку настромлене було старе колесо, а на йому чорніло велике бусляче гніздо; з його визирали довгоносі,

довгоширї бусолята, виглядаючи матері, що полетіла на здобитки за річку Горинь і дибала там по високій траві, шукаючи їжі. З хлівів вилітали ластівки, зручно хапали всяких кузочок та комашок, що безпешно літали собі проти сонечка і несли їх своїм пажерливим дітям. Горобці стрибали, весело цвірінькаючи. А на ластівок і на горобців чатував сірий кіт. Сховавшися в калачиках, він так тихо лежав, що як би не блищали очі та не ворушився кінчик хвоста, то подумав би, що він неживий.

Під повіткою сиділи люде: сам господарь того двору, Омелько Дряпкиця з жінкою та з онукою та кільки сусід його, що поприходили порадитися про деякі справи. Біля повітки в холодку, простягши передні лапи, лежав кудлатий Рябко. Омелько говорив про його:

— Такий розумний собака, такий розумний,— тільки що „Оченаша" не знає.

Омелько був сивий чоловік з сивими усами, підстриженими над верхньою губою. А підстриг він їх на те, щоб не заважали вони брати дратву в зуби, бо він був швець. Сидів Омелько на трьохногому дзиґликові, сшивав дратвою козацький чобіт і жваво розмовляв з людьми.

— Та якого ж біса друкуєте ви в вашій друкарні?—питав він у високого блідого парубка, що сидів верхи на голоблі.

— Книжки друкуємо, дядьку,—одмовив, усміхаючися, парубок.

— Та які ж книжки?—допитувався Омелько.

— Усякі.

— Овва! Ото сказав! Усякі! Книга, то не чобіт. От я—то всякі чоботи шию: і здоровенні козацькі, і маненькі хлоп'ячі, — то все воно чоботи. А книги—гай-гай! Буває книга добра, православна, а бува й погана—католицька. От воно як!

— „Вертоградъ духовный“ друкуємо, „Ліствицю до раю“.

— Ну, коли вертоград, то певне щось добре,— сказав Омелько.

Трохи осторонь од Омелька, біля манесенької кабички, сидів молодий вусатий запорожець. Він наклав свинцю у залізну ложку з дерев'яним держалном і держав її над вогнем, щоб свинець ростопився. На колінах у його лежало щось ніби надрізані ножиці,—то була формочка на кулі, а біля його стояла велика миска з водою.

Як свинець ростопився, запорожець перехрестився і вилив його в формочку. У мисці засичало— то перша куля впала в воду.

— Перша куля во ім'я Отця! — промовив запорожець.

— Амінь!—додав Омелько, моргнувши вусом.

Молодий парубок, той, що оповідав, які книжки друкують в острозькій друкарні, підійшов подивитися, як запорожець виливає кулі. Підійшов і Рябко і, махаючи хвостом, почав нюхати миску.

— Друга куля во ім'я Сина! — знову сказав запорожець.

— Ще амінь!—додав Омелько.

— Третя куля во ім'я Духа святого!

Запорожець перебрав усіх відомих йому святих — і Богородицю, і Покрову, і святу П'ятницю, і Миколу, і Ивана Головосіку, і святого Юрка, і во ім'я кожного вилив кулю.

— А добрі кулі? — спитав парубок, витягши кулю з води і роздивляючися на неї.

— Добрі, брате, такі добрі, що в самісіньке око влучатимуть, — одказав, усміхаючись, запорожець.

— Ще б не влучали! Вони ж таки не з простого свинцю, а з ученого, з письменного,—усміхнувся й собі парубок.

— Як то з письменного? — спитав Омелько.

— А так, що з письменного, дядьку, бо цим свинцем польські книжки друковано,—пояснив парубок.

Він виняв з кишені кільки чорних стовпчиків і на долоні показав їх Омелькові. То були друкарські літери. Хведько—отой високий блідий парубок—був друкарем у друкарні князя Острозького. Він зовсім не любив друкарської роботи, а робив її з неволі, бо був підданий князя Острозького, і князь узяв його в друкарню з Острозької школи. Нудно було Хведькові стояти в похмурій друкарні та складати книжки з літер тоді, як у голові снуються думки зовсім не про літери, а про ліс зелений, про поле широке, про козакування. От і працює хлопець неуважно, становить не ті літери, які треба і має за те від пана ревизора ляпаса, а то й киюрою по спині. Ну, і зненавидів Хведько друкарню. Та й як же було не знанавидіти! Хлопцеві мріється Січ Запорозька, вільне козакування, а тут складай з літер „Вертоградъ“ або „Ліствицю“. Дуже йому огидли всі оті „Вертогради“ та „Ліствиці“, а найдужче огидли літери! От і став він їх красти в друкарні та носити козакам на кулі. Та тільки не займав він тих літер, якими друковано церковно-слав'янські книжки, а брав тільки латинські та польські і повертав їх на козацьку справу. От і сталося так, що поляки вживали літери на те, щоб друкувати книжки і ними зневолювати душу вкраїнського народу, повертаючи його в свою віру; а вкраїнський народ переливав ті літери на кулі і вживав їх на те, щоб визволятися від поляків.

— Що ж це воно?—дивувався старий Омелько, мацаючи пальцями маненький чорний стовпчик

— Та літера ж, дядьку.

— Яка в біса літера? Оце ж так ніби гороб'яче око.

— Оце ж літера, *он* зоветься.

Раптом Рябко загавкав і кинувся до воріт.

— Цюцю, Рябко!—гукнув хтось за воротьми.

Пес радісно завиляв хвостом і поліз під ворота.

— Кого Бог дає? — спитав сам себе Омелько і глянув до воріт.

Глянула туди ж і Омелькова онука Одаря і почервоніла: вона вгадала, хто йшов.

Одчинилася хвіртка і в двір увійшли два парубки, а за ними Рябко.

— Ги-ги-ги-ги! — заржав по конячому присадкуватий чепурний парубок з сірими веселими очима. Заржав так гарно, мов справді кінь. Аж Рябко хотів загавкати, але роздумався, зрозумів, що парубок штукарить і ще дужче замотав хвостом.

— Ги-ги-ги-ги!—іржав парубок.

— Тю на тебе! чи ти не здурів?—здивувався Омелько.

— Ні, дядьку, не здурів, а поконячився.

— А до мене не підходьте, бо копитами вдарю!—сказав другий парубок з густими чорними бровами, що аж зрослися на переніссю.

— Та тю на вас, гаспидські діти! — сердився Омелько.

Всі обступили парубків і дивуючися дивилися на їх. Гарненька Одаря нишком люб'язно поглядала на того парубка, що іржав. Стара Омельчиха, підперши щоку рукою, хитала старою головою і, всміхаючися, бубонила:

— От дурні—молоді ще, веселі...

Присадкуватий парубок почав оповідати, чого вони поконячилися. У неділю шестеро людей, між ними й ці два парубки, пішли до церкви, а не до

костьола Тоді ксьондз Загайло покликав їх до себе і за кару звелів їх, усіх шістьох, запрягти у свій плетений візок замісць коней, та й поїхав ними по своїй парахвії.

— Попереду верхи біжить жовнір з хрестом, а ми за ним візок із ксьондзом веземо та штукаримо: то ржемо, то хвицаємося, а він нас пугою хвоськає та все Богу молиться. Оце привезли його у замок до князя Острозького,—оповідав Грицько

Одаря все позирала нишком на Грицька, як він весело оповідав про те, що возив на собі ксьондза і що його, мов коня, хвоськано пугою і червоніла з сорома та з обурення за таке знущання.

— Чи немає в вас, бабусенько, чогось мокренького та холодненького коней напоїти?

Бабуся ласкаво всміхнулася і сказала онуці:

— Одарю, біжи швиденько до льоху та вточи квасу!

Одаря побігла по квас, а тим часом усі перейшли знову під повітку і Омелько знов узявся до чобота.

— Та невже ж і цей чоботище возитиме поганців!—скрикнув він раптом.

— А возитиме, дядьку, — сміючись одмовив Грицько.

Омелько з докором позирнув на його, а запорожець сердито щось муркнув.

— Пани та ксьондзи кажуть, що нас Бог на те й на світ пустив, бо ми ж, бач, бидло, худоба— казав Грицько.

Розмова ввірвалася, бо прибігла Одаря з квасом. Задихавшися та росчервонівшися, набрала вона квасу в кухоль, подала Грицькові і вклонилася.

— А ну, Юхиме, — озвався Грицько до товариша, перехрестись за мене, а я за тебе вип'ю.

— А, цур тобі! — відказав Юхим. — Коні без хреста п'ють.

Запорожець виняв з кишені люльку й кисет, наклав у люльку тютюну, викресав огню, закурив люльку, випустив з під пишних вусів синій дим, сплюнув на біс і зирнув своїми маненькими лукавими очима на парубків.

-- А хочте, хлопці, я навчу вас, як панами та ксьондзами їздити?—спитав він.

Всі глянули на його—хто всміхаючися, хто дивуючися.

— Навчіть, дядьку!—весело озвався Грицько.—Ото попоїздив би я чортовим Загайлом!

Запорожець знову потяг люльку, випустив синій дим і сплюнув:

-- Добре... Тільки цього вчать у насъ на Запорожжі,—додав він.

Парубки ззирнулися. Одаря глянула на їх і похнюпилася, а червоні щоки її ставали все блідіші.

— Ходіть зо мною на Низ Великий Луг буде вам батьком, Січ матіррю, а я дядьком.

Парубки знову ззирнулися... Омелько сердито стукав по чоботу.

— Добре, дядьку, підемо з вами,—сказав Грицько, глянувши на Одарю.

А вона стояла бліда і мов закам'яніла.

V. Утекли.

Другого дня вранці ксьондз Загайло звелів знову запрягти двохногих коней у візок, щоб їхати далі по парахвії, але йому сказано, що хлопи десь зникли—мов крізь землю пішли. Опріче тих утекло ще кільки підданих князя Острозького, виведено

князької кінниці кілька найкращих коней і зник з друкарні хлопець Хведько. Догадувалися, що то все накоїв вусатий запорожець, що тут проявився був і тинявся по Острогу.

Князь Януш Острозький страшно розлютувався і з пересердя звелів зараз же вибити канчуками кількох панків з палацової шляхти. Городових козаків та жовнірів послано ловити втікачів.

А тим часом утікачі були вже далеко. Вусатий запорожець Карпо, отой, що робив кулі в Омелька під повіткою, та два парубки—Грицько та Юхим, що возили ксьондза Загайла, підождали, поки поснула п'яна князька челядь, вивели з кінниці по доброму коню та перед світом і виїхали з Острогу. Аж тут пристав до їх ще й четвертий товариш, отой худий Хведько, що носив Карпові літери на кулі. Карпо за це взяв його на свого коня та й поїхали вже вчотирьох. Ранок був хмарний і холодний. Утікачі не дуже гнали коней, щоб не потомити швидко, та й важко було Карповому коневі, бо на йому сиділо двоє. Виїхавши з лісу, втікачі поїхали степом, що простягся аж до Запорозьких Вольностей—так називали запорожці свої землі. Бувалий запорожець вибірав такий шлях, де не було людських осель, бо втікачам не до вподоби було стріватися з людьми—хто-й-зна, на кого наскочиш.

Молоді хлопці досі бачили тільки свій город Острог та близькі села і тепер уперше побачили широкий вільний степ... Острах обгорнув їх і сум стиснув молоді серця. Та й як було їм не боятися і не сумувати? Вони ж покинули все близьке й відоме за-для далекого й невідомого. Куди доїдуть вони цим степом безкраїм? Чи не туди, де небо сходиться з землею? Глянуть вони на небо—по йому хмарки біжать так саме, як і вони, у неві-

дому далиню з півночі на південь; і вітер туди ж летить; і тирса, хвилюючися, хилиться туди ж. Он лози ростуть край озерця, — і вони хилють свої віти туди ж таки, на південь. Ген далі заманячили в степу сайгаки, підняли свої гострі мордочки, понюхали повітря і майнули туди ж, куди й їх несуть слухняні коні. Он орел-білозерець ширяє над степом. А он чайка злетіла вгору, закигикала і спустилася в високу траву. Десь узявся зайчик, сів на задні ніжки, нашорошив вушка і враз схопився і майнув через могилу туди ж таки, у невідому далиню...

А он ген-далі щось чорніє, ніби люде ходять— то нагинаються, то випростуються, часом блисне щось проти сонця, —може то косарі з косами, а може татари... Страшно стає. А запорожець мовчить та смокче люльку. Йому не звикати мовчати. Запорожцеві часом цілими тижнями доводиться самому блукати степами: то він сайгаків полює, то на татарву чатує, то рибу в плавняхъ ловить—і ввесь час йому нема до кого озватися словом. То звикши мовчати, він і до хлопців не озивався. Мовчали й хлопці... А те чорне, що блукає степом, усе видніще стає... Моторошно хлопцям.

— То люде, дядьку, отам?—зважується один спитатися в запорожця.

— Дрохви, —вилітає з під вусів разом із димом.

І знову мовчать. Та й говорити нікому не хочеться. Кожному думається про своє минуле, ще таке недавнє, але таке вже далеке, далеке...

Сонце звернуло вже з обід; хмарки всі поспливли до обрію; ставало душно; коні потомилися та й напоїти їх давно пора було.

Аж тут трохи вбік зазеленіли кущі верболозу,

а далі блиснула й річка. Побачивши воду, коні почали радісно ржати.

— Що? Пити схотіли?.. Повертайте, хлопці, до води: коней напоїмо та попасемо, та й сами відпочинемо,—звелів запорожець.

— І в мене вже в горлянці пересохло,—сказав Грицько.

Під'їхали до річки. Вона тихо текла поміж низькими берегами, що подекуди позаростали високим очеретом. Над річкою никали журливі чаплі. Побачивши людей, вони злякалися, знялися й полетіли далі. Дикі качки вихопилися з очеретів і полетіли за чаплями.

Втікачі понапували коней, попутали і пустили пастися на соковиту м'яку траву.

Запорожець узяв свої сакви, виняв звідти паляницю, періжків, цибулі і добру баклажку оковитої, то б то міцної горілки. Те все поклала йому в сакви стара Омельчиха. Її син, Одароччин батько, теж десь козакував, то вона не могла дивитись на запорожця без того, щоб не заплакати і не нагодувати його.

Всі посідали на траву. Запорожець витяг з саков срібний корячок,—він знайшов його колись у вбитого татарина.

— Добрий корячок!—сказав він і націдив у його оковитої.

— Бережись, козацька душе, обіллю!—гукнув запорожець, перекинув корячок під свої пишні вуси і навіть не скривився.

Тоді знов націдив оковитої і почастував Грицька.

Грицько випив і скрутнув головою.

— А хай їй! так наче кота в горло посадив!

— Дарма, хлопче, твоя душа не миша, кіт не задавить,—розважав його запорожець.

Випили й Хведько та Юхим і всім наче веселіще стало.

Заходилися снідати. Тут, край води, не було вже так тихо, як у степу. Деркачі дерчали в траві, хававкали та підьподьомкали перепели, чайки перегукувалися за річкою, десь в очеретах гув бугай-птиця. По тернах та по лозах щебетало та цвірінькало дрібне птаство, дзичали та цвірчали всякі комахи.

— Дядьку, а далеко ше до Січі? - спитав чорнявий Юхим.

Запорожець глянув на його лукаво, глузливо підморгнув усом і сказав:

— Ні, вже близько, палицею докинеш.

— Ну, а коли ж там будемо?

— Та тижднів через два.

Хлопці зареготалися. Юхим догадався, що то з його, і собі почав сміятися.

Коні увійшли в річку і аж пирхали, так їм було гарно.

Грицько, наївшися, підійшов до річки, простягся на березі і почав ротом пити воду.

— Не пий так, хлопче, татари піймають,— озвався запорожець.

— А як же пити, дядьку?—спитав Грицько.

— Пий жменею, по козацькому.

Незабаром усі понаїдалися, понапивалися води з річки, поскладали їжу в сакви, з'язали коней поводами докупи і пустили пастися всіх на одній віръовці.

— Тепер одпочинемо,—сказав запорожець.

Хлопці простяглися на траві, поклавши шапки в голови і ту ж мить позасинали, бо вночі не довелося й очей звести.

А запорожець не спав. Простягшися горілиць, він дивився на ясну блакить, посмоктував люлечку

і думав. Згадалася йому біленька хатка по тім боці за Сулою, уся въ вишневому садочку. Під вербами сидить дівчина, шиє і стиха співає. А по сім боці парубок траву косить і частенько поглядає туди, де шумлять верби над чорнявою заквітчаною головонькою... А потім на тій чорнявій головонці, над блідим, як стіна, личком золотий вінець... Співають: „Ісаіє, ликуй"!.. А молодий парубок, що косив траву над Сулою, дивиться здалека на те бліде личко під золотим вінцем і серце йому болить... дуже болить... А там уже парубок на Січі—не чуть дівочого голосу, не видко любого блідого личка—самі похмурі, вусаті обличчя січового товариства... Дніпро синій... ще синіше море і блакитне безкрає небо... Козлов-город, Кафа, Синоп, Трапезонт... ґалери... невольники...

Люлечка погасла, сон стуляє запорожцеві очі.

Зненацька десь оддалéки ніби загавкала собака.

Запорожець росплющив очі; знову загавкало. Запорожець підвівся, зіпершися на лікоть, – нічого не чуть. Коли це знову гавкання долинуло. Запорожець став на рівні ноги, подивився навкруги. Степ безкраїй та подекуди могили високі... Раптом ген далеко перебігли через могилу чорні цятки—то сайгаки. Це ж їх щось налякало...

Запорожець миттю зліз на стару високу вербу, що росла край річки і озирнув степ. Щось недобре він побачив, бо мерщій зліз з дерева і почав, штовхаючи, будити своїх товаришів.

— Хлопці, вставайте швидче, за нами гони!

— Що? Що, дядьку? Пан? Загайло?

— Вставайте, стонадцять чортів! За нами гони!

— Гони? Ой, лишечко! Що ж його робити?

— Мерщій на коней, дядечку!

— Еге! Пізно вже на коней... У річку треба.
— Як у річку? Ой, лишенько!...
— У річку? Топитися?...
— Дядечку! може б же ми ще втекли?...
Тепер уже зовсім добре чути було собаче гавкання. Молоді втікачі, страшенно перелякані, божевільними очима дивилися один на одного: від хортів князя Острозького далеко не втечеш!
Тим часом запорожець кинувся до старого очерету, що стремів поміж молодим, зеленим, зрізав чотирі товсті очеретини, швиденько попроштрикував їх, так що стали дудки і вернувся до товаришів.
— Ось нате вам по очеретині...
— Нащо, дядьку?
— Стонадцать кіп чортів! Слухайте, коли кажу! Візьміть по оцій очеретині в рота та й ховайтеся в воду поміж очеретом, та пірнайте з головою, щоб з берега голови не було видко, а очеретинка щоб зверху була. Та тихенько сидіть у воді і дихайте крізь очеретинку. Так і ввесь день можна висидіти в воді... Ми так од татарви ховаємося...
Хлопці вхопили очеретинки і тремтячими руками почали пхати їх у рóта.
— Та глядіть же, щоб один кінець очеретини був у роті, а другий над водою, а не в воді, бо поллється вода в рота, і тоді вже капут — треба вистромлювати голову з води.
А тут уже добре стало чути, як тупочуть коні, як весело гавкають собаки. Стало чути навіть гомін людський. Коні почали ржати — почули, що свої близько.
Запорожець кинувся до терну, зломив кільки гострих шпичок, мерщій роспутав коней, укинув їм під сідла по кільки колючок і хвосьнув кожного

нагаєм. Шпички повгорожувалися коням у спини, і вони як несамовиті полетіли степом.

Гони були зовсім близько.

— Лізьте мерщій у річку!

Хлопці кинулися до річки з очеретинками в роті.

— В очерети! Бредіть в очерети! — наказував запорожець, тягнучи в воду все своє добро.

Хлопці пірнули в річку. Видко було, як на збуреній воді ворушились і тремтіли очеретинки, знімалися з води бульби; та згодом усе заспокоїлось і тільки знаючи, де хлопці пірнули в воду, можна було помітити, як поміж зеленім очеретом тремтіли й пересувалися старі сухі очеретини.

Останній увійшов у річку запорожець, озирнувся навкруги і сховався в річку.

— Їй бо, пане, я сам бачив, як він увійшов у річку,—озвався хтось хрипким голосом.

— А, пся віра! Цибулю їли,—он і шолупайки.

Шукачі під'їхали до річки. Собаки нюшили траву, де валялися шолупайки з цибулі і гавкали, аж вили. Вони почували, що здобич тут, а не бачили її.

— Шукай, Менторе, шукай!

— Вони тут! Лови їх, псю крев! Лови, Огаре! — нацькокували пани собак.

Собаки кидалися въ кущі, в очерети, сікалися лізти в воду, п'ялися та гавкали на вербу. Ментор чув, що здобич у воді, крутився в річці, захлинався, пирхав. Але він не вмів пірнати.

Собаки перепливали річку, нюшили на тому березі, але не знаходили там слідів і верталися назад.

— Вони тут, їм не було куди втікати!

— Прокляті хами сидять у річці: вони це вміють робити.

— А що хамам зробиться! Вони ж як видри, і в воді можуть жити!

— А чи не втекли вони кіньми? Я бачив, як коні побігли степом.

— То сами коні, без людей: я сам бачив. Його мосць князь дуже дорожить ними.

— Знаю! Бо он скільки нашого брата шляхтича почастував канчуками через тих коней.

— Коней і пан Сондач із своїми жовнірами піймає.

Як би шукачі пильніше дивилися на річку, то побачили б, як тремтіла і коливалася надъ водою суха очеретинка, як вона зорнула, покрутилася трохи і тихо-тихо попливла за водою.

— Ні, це чорти, а не люде, прямо таки мов у воду впали!

— Та вони запевне потопли.

— Цих клятих схизматиків не бере ні вогонь, ні вода.

— О! Коня піймали—он ведуть!

В цей час у річці, на тім місці, де зорнула очеретинка, щось почало борсатися. Вистромилася з води рука, чуб... Хорти загавкали і кинулися в річку.

— Ой, он рука... волосся...

— Де?

— Отам, де Огар шукає.

Але там уже нічого не було. Собака крутилася на тому місці і вила.

— Яцьку, роздягайся та побреди—помацай тамъ шаблею.

Жовнір роздягся і побрів у воду, держучи шаблюку в руці. Враз він спіткнувся на щось і, злякавшися, кинувся назад...

— Єзус-Марія, там щось лежить - м'яке...

— Ну, тягни з води—побачимо

— Пане..: воно... може воно...

— Тягни, сучий сину, а то я тебе!...

Яцек побрів знов у воду, нагнувся, щось намацав і потяг. Скоро стало видко чобіт, сині штані.

— Тягни, Яцьку, тягни!

Яцько витяг утоплого. Т був друкарь Хведір Безрідний. Собаки нюхали його й вили.

Всі підступили до втопленого, що лежав на березі, роскидавши руки; ґолова була ще трохи в воді.

— О, та це друкарь з князевоі друкарні... Утоп бідолашний хам...

— Хай не тікає! Туди й дорога схизматові!

VI. Обрятувалися.

Упевнившися, що втікачі потопли і тим сами себе покарали по заслузі, панки покинули Хведора на поталу звіру й птиці, а сами з своїми жовнірами та з городовими козаками поїхали ще в инший бік шукати инших утікачів; та не так утікачів, як панських коней. бо за їх здорово одбували панські спини в палацових шляхтичів.

Трохи згодом очерет в одному місці заворушився і з води выстромилася мокра козацька шапка з червоним верхом, а тоді й вусате запорожцеве обличча. Запорожець озирнувся і, побачивши, що ніде нікого нема, свиснув погордливо й сказав:

— Подалися къ бісу крутивуси!

Але тут він побачив на березі бідолашного друкаря; він мерщій виліз з води, тягнучи за собою сакви й довгий спис.

— Хлопці! хлопці! Годі вам воду пити!—гукнув він на товаришів.

З води з'явилися дві голови — обличча були бліді аж сині.

Запорожець кинувся до друкаря, підвів його з землі і заходився трусити.

— Захлинувся хлопець, ну та може одійде.

Грицько та Юхим повилазили з річки. Вони аж тремтіли з холоду. Побачивши друкаря, хлопці злякалися і почали роспитуватися.

— Це він утоп? Як же він тут опинився?

— Годі роспитувати! Беріть за ноги та потрусимо!

Заходилися друкаря трусити. Помалу-малу обличча в його ставало не таке синє.

— Трусіть! Добре трусіть! Він ще теплий!

Коли це з друкаря линула вода носом і ротом.

— Годі! Оживає.

Хведора положили на траву. Бідолаха росплющив очі і промовив:

— Холодно!

— Добре! Зараз буде тепло!

Запорожець метнувся до саквів, витяг баклажку з горілкою і срібний корячок. Націдивши горілки в корячок, він звелів:

— Підведіть його, хлопці, посадіть!

Друкаря підвели. Запорожець притулив корячок йому до рота.

— Пий, хлопче, пий разом до дна!

Друкарь насилу проковтнув горілку і закашлявся. Обличча йому ніби стало оживати, червонішати.

— Добре, друкарю, зараз устанеш, — заспокоював його запорожець.

Він налив корячок і перекинув собі під мокрі вуси. Налив товаришам, і ті випили.

Друкарь сидів і дивився навкруги посолові-

лими очима: він видимо зовсім не пам'ятав про те, що було.

— Як це ти, хлопче, виліз із річки?—спитав його запорожець.

— Не знаю,—одмовив Хведько.

— Мабуть води обпився, - озвався Грицько,— і я ж багато пив, мало не луснув... Ще добре, що добре наївся, то і в воді пити хотілося.

— А мене бісів рак за вухо вщипнув, — хвалився Юхим.

Запорожець своїм звичаєм поліз був у кишеню і витяг звідти кисет із тютюном та люльку. Але побачивши, що і з кисета вода тече, і в люльці вода, і губка мокра, він так і вхопив себе за чуба і заходився лаяти тих, через кого таке лихо йому склалося.

Зірвавши кількі листків лопухових, він порозкладав їх проти сонця і висипав на їх мокрий тютюн, наштрикнув на суху ліщину шматочок губки, тоді повісив на кущі мокру шапку і всю свою одежу і звелів хлопцям:

— Роздягайтеся, хлопці, сушіть одежу!

Хлопці пороздягалися. Друкарь Хведько зовсім уже підбадьорився.

З саков повиймали мокрі паляниці та періжки і порозкладали проти сонця. А сонечко не лінувалося. Воно пекло так, як тільки може пекти в українських степах.

Молоді хлопці з духоти та з нічого робити заходилися купатися. Вони вигадали собі дуже цікаву й користну забавку: повирізували очеретинки такі, як ті, що обрятували їх од лиха і по черзі ховалися в річці, а товариші вгадували, де саме сидить схований.

А сонечко тим часом висушило і одежу, і тютюн, і губку, і запорожець закурив нарешті свою

люльку. Вилізши на вербу, він озирнув степ своїми бачучими очима і, впевнившися, що ніде нікого не видко, сказав:

— Ну, хлопці, тепер гайда! Сонечко ще високо, до вечора чимало степом увійдемо, а ввечері одпочинемо трохи та й знову ходу на всю ніч.

— От як би коні наші не повтікали, то так би добре було!—бідкався Грицько, тягнучи на собі сакви з баклажкою.

— Еге! як би коні, то й Хома з Яремою вміли б їздити!— процідив запорожець крізь зуби, смокчучи люлечку.

— Чи піймали ж їх ляхи?—зацікавився Юхим.

— Еге! ловила баба воду решетом!—засміявся запорожець.

Над вечір утікачі дійшли до неглибокої балочки і стали спочивати, бо в їй була криниця з погожою водою. Повечерявши та напившися води з криниці, втікачі полягали спати в густій високій траві, так що їх зовсім не було видко.

Повставали, як зійшов місяць, і знову пішли. Ніч була дивно гарна. Повний місяць високо підбився. Сам срібнастий, він обливав срібнастим світом безкраїй степ, і під тим світом здавалося, ніби по степу ворушаться якісь таємні примари. Грицько дивився на місяць і йому здавалося, що там справді брат брата вилами коле і йому хотілося крикнути: „Не коли, чоловіче,—гріх“! То здавалося йому, що ось-ось з того вікна небесного визирне хтось на землю, на тихий степ, осяяний срібним промінням і скрикне: „А куди ви, хлопці, йдете?“ А то здавалося, шо *воно* закричить позаду, десь за плечима, і Грицько озирався назад, а там усе здавалося ще таємніше й мовчазніше... Здавалося, що трава шепочеться поміж себе, а тирса лепече дитячими голосами: „Не топчіть мене, хлопці, бо мене ще ніхто

не топтав!“ Часом цвірчали вночішні цвіркуни, ніби застерігаючи когось: „Он-он хтось іде степом—бережіться, ховайтеся!“... І трава під ногами якось таємно шелестіла... Ставало якось боязько, аж волос на голові ворушився.

— Гі-гі-гі-гі! — раптом розітнулося в степу, і Грицько аж на землю присів з остраху й несподіванки.

— Ой, лишечко! Що ж то воно?

— Гі-гі-гі-гі!—закричало знову, і щось чорне, пробігши степом, стало перед утікачами.

— Косю, косю, тпруськи! Іди сюди, дурний!— ласкаво загомонів запорожець, ідучи до того чорного.

— Та це кінь, хлопці,—озвався Юхим.—Ото налякав як!..

То справді був кінь, один з тих коней князя Острозького, що на їх їхали втікачі. Він стояв, нашорошивши вуха, осяяний місяцем.

— Косю, косю, дурний!—примилявся запорожець до коня, підходючи все ближче.

Кле кінь прихнув, повернувся, вдарив задніми копитами і майнув степом... Не на такого, мов, наскочили.

— І не бісова ж конина!—бубонів запорожець.—Ото вшкварив!

Ішли всю ніч, а як сонечко трохи підбилося, тоді запорожець сказав:

— Отепер буде козацька ніч.

Попойшовши всю ніч, утікачі добре потомилися і раді були спочити. А спочивати зручніше їм було вдень, бо вночі безпечніше було йти та й не душно.

Цього разу вони обібрали собі на спочинок місцинку край малої річечки. Там була і вода, і холодок, то вони й спали безпешно аж до обід.

VII. Рушають у похід.

А в Січі тим часом готувалися до морського походу.

Не помилилися козаки, обравши Сагайдачного гетьманом на цей похід, бо навряд чи був на це хто здатніший за його. Петро Конашевич Сагайдачний народився в теперешній Галичині в містечку Самборі, в сем'ї православного шляхтича на ймення Конаша; а Сагайдачним прозвали його козаки вже згодом через те, що він опріче иншої зброї мав ще й *сагайдак*[1]). Учився Петро Сагайдачний в Острозі в школі князя Острозького. Розумний, освічений, до того ще розважливий і обачний, він дуже добре вмів давати порядок військові. Houp Приставши до запорозького війська, він скоро вславився серед козаків і року 1605 уже водив козаків у морський похід. Тоді запорожці, під його приводом, зруйнували дуже міцну турецьку фортецю Варну.

Ото ж і тепер козаки вельми раділи, вибравши Сагайдачного кошовим, бо певні були, що під його приводом знову нароблють великої шкоди українським гнобителям татарам, а то й туркам.

Зовсім уже злагодившися, козаки хотіли ще помолиться, виїздючи в далеку небезпешну дорогу, але які саме молитви на той випадок потрібні, всни здебільшого не знали. „Господь його знає, що там піп вичитує, як у дорогу напутствує",—казали вони: „про якогось там Пилипа Мурина та про царицю якусь Кандакію, а до чого ця цариця,—Господь його знає". Попа в Січі не було, бо тоді

---

[1]) *Сагайдак*—це лук з стрілами та з ліхвами, в які це все вкладалося.

ще не було й церкви, то й не було кому одправити козакам молебінь.

Ось уже все військо запорозьке посходилося на беріг до чайок, уже гребці посідали на свої місця, а останнє товариство купчилося ще то коло своїх корогов, то коло чайок. Коли це на гетьманській чайці з'явився з книгою в руках колишній київський бурсак і великий пройдисвіт, пирятинський попович Олексій. Тепер він був без шапки. Його гультяйська голова, завсігди завзято задерта вгору, тепер була похилена над книгою. Південний теплий вітрець маяв його чорним чубом та військовими короговками... Беріг захряс та зацвів козаками. Олексій Попович звів очі на гетьманську корогву і перехрестився. І враз усе козацтво познімало шапки.

— Олексій Попович святе письмо читає! Слухайте, браття!—прогуло поміж козаками.

„Ангелъ же Господень рече къ Филиппу: возстани и иди на полудне, на путь сходящій отъ Іерусалима въ Газу—и той бѣ пустъ"...

Голосно лунало по воді і скрізь по берегу вимовне поважне читання. Козаки слухали вельми уважно. Вони слухали не поповича Олексія, того, часто п'яного, гульвісу, задираку й пройдисвіта, що не давав нікому спуску; а слухали вони святе письмо. Обличча у козаків були поважні, а вітрець маяв чубами на похилених головах.

Олексій Попович вичитував усе голосніше та голосніше, замісць *ѣ* вимовляючи *і* та і взагалі церковно-слав'янські слова він вимовляв по вкраїнському, як тоді звичайно читано. І таке читання надто до вподоби було козакам, воно дуже торкало за серце. Під читання святого письма козакам згадувалася і рідна оселя, і мати старенька, як вона плакала, виряжаючи сина, і дівчина, як

вона прощалася з козаком, а сльози бігли по зблідлому видочку... Багато чого згадувалося...

Олексій Попович дочитав, і козацтво заворушилося. Коли це з другого берега почулося:

— Пугу! пугу! Козак з Лугу!

Козаки зараз же пізнали товариша.

— Та то ж Карпо!

— А Карпо! А хтож ж то ще з ним? Аж троє!

Зараз же четверо козаків скочили у великий рибальський човенъ, ударили веслами, і човен полетів до того берега. Незабаром Карпо з товаришами були вже в Січі.

— Здоров, Карпе-братіку!—почулося звідусіль. Почалися привітання, роспитування.

— Де ж саме ти був? Що чув? Що бачив? Що виробляють пани та ксьондзи?

— Та що ж? Ксьондзи хлопцями їздють.

— Як то хлопцями їздють?

— Та так, як кіньми. Оце ж я вам коней панських привів—ксьондза Загайла на собі возили. Оце Грицько, це Юхим, а це друкарь Хведір Безрідний—козаками тепер будуть...

У цю мить на шанцях грімнула гармата і білий димок из неї понесло туди, на Вкраїну... Другий білий димок знявся—то грімнуто з другої гармати. І той димочок полетів на Вкраїну... Далі знявся третій димок—грімнула третя гармата...

Козаки познімали шапки і перехрестилися. Обличча стали поважні.

Як бджола, кожна летить до свого уліка, так сипнули козаки до своєї курінної корогви, до своєї чайки; а там уже молоді гребці сиділи на своїх місцях і спитували, чи добре повертаються весла.

— А що ж хлопці робитимуть? — питали козаки в Карпа, показуючи на його молодих товаришів, що стояли, мов остовпілі, бо це ж уперше їм

довелося таке диво побачити: як вирушали в похід козаки-січовики.

— Хлопці зо мною поїдуть,—одказав Карпо.

— Та в їх же нічого немає.

— Добудуть на морі та за морем. Ще й які жупани собі добудуть! Хлопці, гайда до човна!

Зашумував старий Дніпро, бо кільки сот весел збурили його блакитну воду. Ішло в похід більш як півсотні чайок, а на кожній було по п'ятдесят козаків, опріче гребців. Знявся страшенний галас, гребці счіплювалися веслами, стирники щось гукали...

Козаки сідали в чайках, кому як зручніше. З берега махали шапками ті козаки, що зоставалися вартувати Січ, пасти військові табуни, ловити та сушити рибу...

— Братіки, доглядайте мого Лисуна!

— І мого Стригунця, братіки, доглядайте!— гукали козаки з чайок, піклуючись про своїх улюблених коней. То були мов передсмертні накази, бо хто-й-зна, кому судилося вернутися...

Незабаром Січі не стало видко. Передові чайки були вже далеко, так наче з усії сили поспішалися в далеку невідому путь. Тихо було на чайках. Не чуть було ні жартів, ні веселих пісень. Мудре діло повинні були козаки зробити: треба було так обережно викрастися в море, щоб вороги й не згледілися, як козаки нападуть на їх.

VIII. Одурили.

Козаки щасливо допливли до Кизикерменю.

Кизикермень — то була невеличка, але добре взброєна турецька фортецька, що стояла над Дні-

пром, трохи вище од Лиману. Збудували там її турки на те, щоб замкнути Дніпро і не випускати з його в море страшних запорожців, що своїми легенькими чайками налітали зовсім несподівано на багаті турецькі й татарські городи та й грабували їх.

На мурах у Кизикермені стояло з дванадцятеро гармат, повернених пащами до Дніпра, щоб зараз же послати смерть тим зухвалим головам, що насмілились би прокрадатися з Дніпра в Чорне море. Опріче того од фортеці й до другого берега ввесь Дніпро перегорожено було залізними ланцюгами. Та важкі ланцюги спускалися в воду досить глибоко і легенькі козацькі чайки могли пропливати над ланцюгами, зовсім їх не зачепивши. Через те до ланцюгів було попричіплювано багато всяких брязкал на поплавцях; вони плавали зверху і кожен човен неминуче мусив зачепити за ті брязкала. Знімався страшенний брязкіт, з фортеці зараз же стріляно з гармат на ланцюги, і вороги, що думали темної ночі прокрастися повз фортецю, неминуче потопали в Дніпрі.

Все це дуже добре знав батько козацький Петро Сагайдачний і намислив одурити турків.

Не допливши кільки верстов до Кизикерменю, він звелів чайкам звернути в затоку. Над затокою росли великі старі сокори, тополі та инші дерева.

Сагайдачний, вийшовши з козаками на беріг, звелів їм рубати товсті дерева і тягти їх до води. Козаки щиро взялися до роботи і незабаром на землі лежало кільки десятків дерев, що так закрашали Дніпрову затоку.

— Скільки чайок, дітки, стільки й дерев треба,—наказував Сагайдачний.

— Добре, батьку, — одмовили козаки і заходилися лічити позрубувані дерева.

— Лічи ти, Хомо,—глузували козаки з придуркуватого Хоми.—Ти ж у нас здорово вмієш лічити.

Хома почав:

— Оце раз, оце два, оце три...

Лічив, лічив, налічив аж двадцять дев'ять, а тоді:

— Двадцять десять, двадцять одинадцять...

Козаки зареготалися, а Хома страшенно збентежився й замовк.

— Так, так, Хомо! Лічи далі: двадцять десять, двадцять люлька, тридцять кресало...

І знову регіт.

Нарешті позрубувані дерева полічено. Тоді Сагайдачний звелів:

— А тепер, дітки, стягайте дерево в воду та прив'язуйте злегенька до чайок.

— Ну й хитрий же з біса в нас батько! — бубонів Карпо, тягнучи з своїми хлопцями величезну деревину в воду.

Ось уже дерева постягано в воду і до кожної чайки поприв'язувано по деревині, так, щоб деревина пливла поперед чайки. Тоді повечеряли на березі, не роспалюючи багаття, щоб не побачили з Кизикерменю; та й татари може десь недалеко вешталися; то щоб не побачили диму. Незабаром смеркло, а там і зовсім споночіло і знявся вітер з півночі, по запорозькому—москаль.

— Москаль знявся, це нам на руку ковінька! — казали запорожці.

— Москаль нас і в море винесе.

Недопустивши трохи до півночі, запорожці посідали в чайки і попливли. Тепер чайки пливли лавою близесенько одна до одної. Пливли тихо-тихо, не гребучися, а за водою.

Поперед чайок пливли якісь темні страшидла— чи то люде-велетні, чи то звірі, чи якісь веле-

тенські риби... З води вистромлювалися ніби руки з величезними пальцями... То пливли дерева, поприв'язувані до чайок.

Тихо-тихо—ніхто й словом не озветься. Тільки вітер москаль подихає... Подихне, пробіжить по воді і стихне...

Десь там, у темряві, заспівав півень: то в Кизикермені турецький півень, а співає так саме, як і козацький півень на Вкраїні. Другий півень заспівав — це вже північ. Небо зоряне, зоряне: он Петрів хрест, он Чепіга, а он Волосожар сяє...

І з Дніпра дивляться і мигтять зірочки. Он зірочка покотилася по небу і ніби впала в Дніпро... Десь пугач запугав...

На одній чайці, що пливе трохи попереду, чорніє якась постать. То Сагайдачний стоїть нерухомо і дивиться наперед...

А там спереду в темряві загавкав собака... То в Кизикермені турецький собака на вітер гавкає—не спиться йому, як і кожному собаці...

Он манесенький вогник заблимав .. Мабуть то світиться віконце в вартовій башті... А може то зірочка... Ні, не зірочка — он чорніє башта, мури...

Знову москаль подмухнув козакам у потилицю—і знов тихо...

— Весла в воду! Спиніть чайки! — звелів Сагайдачний стиха, так що почули тільки на найближчих чайках.

— Весла в воду! Спиніть чайки!—переказано з чайки на чайку.

Всі чайки стали. Пепереду чорніли баштові Кизикерменські мури.

— Одрізуйте дерева! Пускайте за водою!— звелів знову Сагайдачний.

— Одрізуйте дерева! Пускайте за водою!—

пішов наказ з чайки на чайку упоперек усього Дніпра.

Визволені дерева, ворушучи пообрубуваними гілками, мов руками, попливли вниз за водою.

Чайки стояли нерухомо, бо козаки стримували їх веслами.

Дерева позникали в темряві...

Тихо, тихо—навіть москаль не подихає.. Поминуло кілька хвилин... Хрипко, ніби зпросоння, кукурікнув півень, гакнув зпросоння собака... і знову тихо...

Раптом спереду в темряві брязнуло... далі знову брязь, брязь!..

— Зачепили! — пробубонів Карпо, налягаючи на весло.

І в ту ж мить грімнуто з гармати — раз, удруге, втретє.

Прокинулася фортеця, загрюкотіли гармати— стріляють турки по сокорах та по тополях, та й думають, що топлють чайки з зухвалими козаками.. Чути, як кричать:—„Алла! Алла! Алла!“

Раз за разом грімають з мурів. Гарматні кулі падають у воду, розривають ланцюги.

— Ких-ких ких!—затулюючи рукою рот і ніс, сміється Хома.—Ото йолопи! По сокорах стріляють.

— Ну й хитрий же в нас батько!—шепочуть молоді козаки.

Ще кілька разів грімнуто і все стихло: мабуть певні турки, що вже знищили своїх ворогів.

Тихо й темно спереду—хоч в око стрель.

— Рушайте, дітки, та тихо-тихо, щоб і не хлюпнути водою!—наказує Сагайдачний.

— Рушайте! Рушайте! — тихо пролинуло по чайках.

Дмухнув москаль, і чайки, мов птахи, полинули темною водою... Ось вони пливуть уже повз

фортецю.. Чути гомін на мурах... За мурами реве перелякана худоба... Ось уже поминули фортецю...

— Ких-ких-ких! — сміється Хома, затуляючи рота.

— Мовчи, Хомо, ще не дома!—спиняють його козаки.

— От так батько! От так Сагайдак!

— Налягайте, налягайте, братці, на весла!

Чайки линули прудко, прудко. Кизикермень зостався далеко позаду.

На світанні вони, мов дикі качки, поховалися в неосяжних очеретах. Там вони мали відпочити, а тоді вже випливти в море. Місце за для спочинку було чудове. Очерети тяглися на десятки верстов, а серед їх жило безліч усякого водяного птаства: баклани, чаплі, гуси, качки, кулики, дикі курочки, бугаї. Од пташиного галасу аж повітря дзвеніло. Часом ніби вихор пролітав очеретами: то бігла чимсь наполохана черідка диких свиней; їх багато велося в плавнях.

Запорожці любили очерети. В очеретах ховалися вони від татар та турків, в очеретах полювали, в очеретах рибу ловили. Про очерети козаки і в піснях співали.

Та в очеретах же велися і найлютіші козацькі вороги, що дошкуляли козакові при роботі і не давали йому ні відпочити, ні заснути до пуття. Вороги ті були комарі... Навіть у піснях співано про те, як козакам доводилося козацьким білим тілом комарів годувати.

Заїхавши в очерети, запорожці полягали спочивати — хто в чайці, хто на березі. Але ж не всі полягали, бо треба було й вартувати. Вартові поставали теж в очеретах, але на шпилях, щоб гендалі видко було. На варту ставало по двоє й по

троє вкупі: як одного сон зморить, то щоб було кому вартувати.

Раптом запідьподьомкав перепел: „Підьподьом! підь-подьом!“

— Хавав! Хавав! Хавав! — одгукнулося в різних місцях.

То обережний Небаба вивіряв варту; сховавшися в очереті він підьподьомкав, а до його вартові повинні були озиватися. І лихо було тому необачному, що заснув на варті і не відгукнувся: його здорово бито киями.

IX. Буря на морі.

Нарешті козаки випливли в море.

— А яке ж воно велике!—з острахом крикнув Грицько, глянувши переляканими очима на безкрає море.

— А яка в йому вода!—чи то дивуючись, чи лякаючись, озвався його товариш.

— Блакитна...

— Ні, синя.

— І не синя, а зелена.

— І кінця-краю нема їй.

— Так он яке море! Ой, Господи!

— Тільки небо покрив йому...

— Небо простре яко кожу... Ех!—якось незадоволено пробубонів Олексій Попович. Він був сердитий, бо під час походу, а надто на морі, заборонено було пити горілку.—Чортове море!

— Еге! Як би оце все була горілка, а не вода, ото добре було б!—глузував із його вусатий Карпо.

Море вразило не самих тих, хто вперше бачив його. Перед очима, куди не глянь, хвилювала вода якогось дивного коліру і не було їй краю;

не було на чому спочити в тій водяній пустині. Людина почувала себе такою безпорадною, одірваною від усього світу. Вгорі небо, внизу безодня, і нічогісінько більше. Сум налягав на душу. Хоч би що небудь живе з'явилося на цій водяній пустині. Чайки пливли на південь. І людині хотілося спитати, що ж там далі, за тією безкраєю блакиттю? Здавалося, що там ще страшніше.

Тільки ліворуч, далеко-далеко, там, де небо сходилося з морем, простяглася довга темна смуга ніби хмарка, та й вона ніби тонула в морі, ніби туманом бралася.

— А то що? питали молоді козаки про ту смугу.

— То Крим...

Так ота хмарка, що ростає там, за далекою блакиттю — то Крим? Ото там мучуться бідні невільники?.. Ото туди пливуть козаки, щоб визволити їх і помститися за їх муки?..

А як сонце пече! Невже це те саме сонце, що й на Вкраїні: в Київі, в Острозі, в Прилуці, в Пирятині?.. І на море лягла од його безкрая блискуча смуга і тремтить вона та іскриться на тій страшній воді, що ніби дихає всюди, куди досягне око...

На великій отаманській чайці сидить, підобгавши ноги, сивоусий Небаба, ліниво смокче люльку і куняє.

У тій же чайці сидів і вусатий Карпо. Він не дивився на море, бо вже не раз бував на йому і воно його вже не цікавило. От у степу або в очеретах—то зовсім инше: там завсігди есть на чому виявити свою спритність. А море — що! Сама вода, та й то така, що й пити негодяща.

Олексій Попович сидів недалеко від Карпа і з нічого робити перехилився через облавки і плю

вав у погане море, на якому заборонено пити горілку.

— Дядьку, гляньте, гляньте, що то воно?— спитав переляканий друкарь, показуючи на море.

— Де?—спитав Карпо.

— Та онде з моря виринає...

— Та то ж коні.

— Які коні?

— Морські коні, не наські.

Справді, недалеко від чайок, з моря виринали якісь чорні незґраби, плескали по воді чи то хвостом, чи то руками і знову пірнали в воду. То дельфини виринали погратися проти сонечка і якось чудно перекидалися.

— А коли б нам дьори не дало,—пробубонів Карпо.

— Якої дьори, дядьку? —спитав стурбований Грицько.

— Коли б море не заграло...

— Як то?

— Хуртовина буде — буря.

— Та по чому ж ви вгадуєте, дядьку?

— А по тому, небоже, що оті коники виграють.

Хоча ні з чого не було видко, що має початися буря, та слова досвідченого запорожця дуже налякали молодих козаків. Їм доводилося чувати про страшні бури на морі, вони чули, як співали кобзарі думу про те, як два брати-козаки в морі потопали та за-очі з батьком, з ненькою прощалися і прохали помолитися за їх нещасливих, що в морі потопають, вирятувати їх зо дна моря, і як потопав з ними третій козак—чужий чужениця, що не було кому за його помолитися.

А дельфини все частіще висували з моря нечупарні голови та чорні блискучі спини... В повітрі тремтіло марево... Десь високо над козаками про-

линув сокіл-білозерець, жалібно квилючи. Щось та віщують оті таємничі призвістки!..

Аж ось на сході з'явилася хмара. Вона росла швидко-швидко, прибіраючи собі всякі химерні постаті, надималася, мов жива, лізла з під обрію все вище й вище і заступала небо. Море почало чорніти і подекуди ніби здрігалося. Ніби щось живе забігало по йому, дмухало в обличча козакам, свистіло в вітрилах, розтріпувало гребцям спітнілі чуби.

— Гай-гай! — озвався Небаба, поглядаючи на небо.—Щось то буде!

Щось загуло здалека, ніби щось важке котилося з гори.

І море, й небо все темнішали. На воді став з'являтися білий шум, так наче білі птахи то виринали з моря, то знову пірнали. Десь угорі знову заквилив сокіл-білозерець... Козацькі чайки все дужче стрибали по хвилях, та все ж силкувалися пливти лавами...

На отаманській чайці стояв Сагайдачний; він скинув шапку і уважно почав роздивлятися навкруги. Чуб його маяв у повітрі.

— А буде щось,—стиха озвався він до Небаби, що стояв біля його.

— А буде, батьку,—одмовив Небаба.

Сагайдачний виняв з кишені хустку і махнув нею. З поміж козаків, що сиділи в отаманській чайці, устав кремезний козарлюга і підійшов до Сагайдачного.

— Подай гасло!—звелів йому Сагайдачний.

Гармаш пішов до передньої гармати; він мало не падав—так дуже хитало чайку. Вітер усе дужчав і аж вищав, наче з болю, наче його самого хтось примушував віяти.

Грімнула гармата, але стріль видався зовсім негучний проти того грому, що вдарив зараз же.

Почувши гарматне гасло, всі чайки почали привертати до отаманської, і незабаром стояли всі круг неї.

— Панове отамани і все вірне товариство!— почав голосно Сагайдачний.—Сами ви бачите, що Господь посилає нам роботу дуновенієм своїм божим. Встає хуртовина—треба з нею боротися, і милосердний Господь нам допоможе. Держітеся купи, щоб нас по морю не розімчало, та становіть чайки проти хвилі... А води не бійтеся — воду шапками козацькими виливайте... Чуєте, дітки?

— Чуємо, батьку!—відгукнулося козацтво.

Почалася буря—несподівана, раптова, несамовита. Грім, що спершу ніби перекочувався по всьому небу, тепер гуркотів без перестану над зчорнілим морем та над козаками. Блискавки перехрещувались, перерізували одна одну, сліпили козакам очі, падали в воду, наче ось-ось тут, саме біля чайок. Дощ лив такий, ніби вгорі замісць хмар було море.

Козаки на дніпровських порогах позвикали боротися з розлютованою водою. І там їх байдаки кидало з гори в безодню і вони, мов сухе листя, крутилися на збуреній воді, а тоді знову злітали вгору на сиві буруни; то й тепер вони всі до одного завзято боролися з посатанілим морем. Стирники та гребці давали одсіч високим бурунам, що налітали на їх; вони сміливо різали водяні гори і падали в безодні, а тоді знову злітали на височенні, сиві од шуму, хвилі; всі останні козаки виливали воду з чайок, хто ківшем, хто відром, а хто й просто шапкою... Грюкотів грім, рипіла й скрипіла снасть у чайках, гуло й ревло море, скиглив вітер, кричали старі козаки, підбадьорюючи молодих — і все це зливалося в таку музику, що від неї і в найсміливіших волосся ворушилося на голові.

Буря перемагала. Бідаки гребці так познесилювалися, що насилу ворушили руками. Де в кого

вже вирвало весла з знесилених рук і понесло в море; деякі весла вже на тріски потрощило. Води в чайках прибувало.

— Спини хлябі твої, Отче Вседержителю! Покарай мене самого!.. Сам я тут грішний!—молився Олексій Попович, упавши навколішки і знявши руки до грізного неба.

— Браття! Будемо сповідатися Богові милосердному!—гукало козацтво.

— Сповідай нас, батьку! Сповідай, отамане, потопаємо!

Сагайдачний чув ті безнадійні вигуки. Він бачив, що товариство вибивається з мочі і втрачає надію на рятунок. Треба було підтримати, підбадьорити знесилених. Сагайдачний добре знав море і певний був, що ця несподівана буря так саме швидко й помине, як налетіла... Вона ось-ось ущухне, бо й грім уже не так грюкотів і блискавки вилися вже далі... Але треба було викрепити цей останній момент, треба було підбадьорити товариство. Знав він добре забобони тих людей, серед яких жив так довго: вони здебільшого були мов діти, що вірили казкам. Він бачив, що в цю страшну хвилину вони згадали думу про бурю на Чорному морі, що кобзарі співали по всій Україні... І він зважився зробити так, як співається в думі, надто що й козаки вимагали сповіді, вимагали того, про що співається в думі.

Так намисливши, він став у чайці і сказав голосно словами з думи:

— Панове, братіки мої й дітки! Може хто межи вами великий гріх на собі має, що злая хуртовина на нас налягає, судна наші потопляє... Сповідайтеся, панове, милосердному Богу, Чорному морю і всьому війську запорозькому, і мені отаману кошовому! Нехай той, хто найбільше гріхів

на собі має, в Чорному морі один потопає, війська козацького не загубляє.

Деякі козаки попадали навколішки і поздіймали руки до неба:

— Я грішний! Я найбільше гріхів на собі маю!—гукали вони.

Аж тут виступив наперед Олексій Попович. Мокре волосся падало йому на бліде обличча, з очей текли сльози. Він був дуже правдивий, але вдачу мав запальну, нестриману, любив піячити, гультяювати, з усіма сварився, та швидко й мирився; серце мав вельми щире.

Він зважився віддати себе в жертву за всіх.

— Панове-браття! — голосно вигукнув він. — Я той грішник великий—мене карайте!.. Добре ви браття, учиніте, червоною китайкою мені очі зав'яжіте, в Чорному морі втопіте. Нехай я один погибаю, війська козацького не загубляю...

Зо страхом та з жалем дивилися на його козаки і не помічали, що буря вже вщухає, грім уже не так грюкоче, дощ перестає.

Устав вусатий Карпо, приятель Олексіїв.

— Як же то, Олексію? — спитав він. — Ти святе письмо в руки береш, читаєш, нас, простих людей, на все добре наставляєш, — який же ти на собі великий гріх маєш?

Олексій Попович сумно похитав головою і промовив:

— Як я з ґорода Пирятина, брате, виїздив, то з отцем, з матіррю опрощення не брав і на свого старшого брата великий гнів покладав, дітей малих, удів старих стременем у груди штовхав, проти церкви—дому божого проїздив, шапки з себе не знімав. За те, панове, великий гріх на собі маю і тепер погибаю. Не єсть це, браття, по Чорному

морю буря гуляє, а єсть це отцева й материна молитва мене карає.

Всі слухали його з великою увагою. Сам тільки Сагайдачний, бачивши, що буря ось-ось ущухне і небезпешність уже минула, ховав усміх під усами, але зважився довести справу до краю. Та тепер уже не треба було занапащати людину, досить зробити так, як вимагав забобон народній: треба було впустити в пащу розлютованому морю кілька крапель людської крови.

— Панове-братіки й дітки! — голосно сказав він:— добре ви дбайте, Олексія Поповича наперед виводіте, на правій руці мизинного пальця утніте, християнської крови в Чорнеє море впустіте. Як буде Чорне море кров християнську пожирати, то буде на йому супротивна хвиля стихати.

— Гляньте, а вже й тихо стало!—несподівано скрикнув Грицько.

— Глянь! І справді тихо! Слава ж тобі, Господи!

— Ведіть, ведіть Олексія Поповича! Утніте йому пальця!—гукнули деякі.

Олексій Попович сам вийшов наперед, перехрестився, вклонився на всі чотирі боки і положив мизинного пальця на облавки. Тут стояв Небаба. Він добув з піхов шаблю і перехрестився:

— Господи поможи! Рраз!

Кінчик мизинного пальця впав у море. Закапала в море і кров козацька. Всі перехрестились. Перехрестився і Олексій Попович і закрівавив своє бліде обличча.

А тим часом буря зовсім ущухла. Глянув на стихле море Олексій Попович, і обличча йому повеселішало.

— А почитай нам, Олексію, з святого письма, а ми послухаємо та подякуємо Богові за рятунок,— прохали деякі козаки.

Попович виняв свою товсту книгу, що зовсім змокла, розгорнув її і почав перегортати мокрі картки, чогось шукаючи, а знайшовши, сказав:

— Мабуть оце прочитаємо: посланіе апостола Павла до Тимохвія—про повагу до старих людей.

— Добре, добре! Читай!

Олексій перехрестився і почав читати ще й досі тремтячим голосом:

— Чадо Тимохвіє! Старцю не твори пакости, но утішай яко же отця, юноши — яко же братію, стариці—яко же матері...“

— Ось і сонечко! — радісно скрикнув Хома і перепинив читання.

X. Біля Криму.

Кільки день уже пливли козаки морем. Після бурі година стала гарна та тиха і козаки пропливли вже повз увесь західний беріг Криму, увесь час пливучи від його так далеко, що він здавався вузенькою хмаркою на обрію; нарешті опинилися вони проти південного берега. Ні разу вони ні з кім не спіткалися, бо як помічали на морі якесь судно, то роздивлялися своїми бачучими очима, куди воно пливе, та й звертали так, щоб з ним не зустрітися. А їх помітити здалека не можна було, бо чайки були дуже низенько над водою.

Тепер вони підпливли до Криму вже ближче, але все ж так, що з берега не можна було їх побачити, а їм берег було видко. Дивуючися та жахаючися роздивлялися молоді козаки на величну красу південного Криму, того Криму, про який

вони наслухалися стільки цікавого, таємного, страшного й зваблнвого од старших козаків, що бували в тому дивному краї то по волі, то по неволі, як забірали їх татари.

Перед козаками в тумановій далечині, серед зелених долин, знімалися височенні гори-скелі. Ті стрімко знімалися вгору, а ті понависали над морем — здавалося, що ось-ось увірвуться вони і шубовснуть у море. Сказав би, що то якісь могутні духи попідземні повивертали з глибині оті величезні кряжі та гострі скелі, що знімалися до блакитного неба і відгородили кримське побережжа од північних країн, захистили, щоб вітер північний не віяв холодом на його пишну природу, на дивне темно-блакитне море.

Бувалі козаки оповідали молодчим, які дива бачили вони в Криму, і слухачам та дивна країна здавалася ще таємнішою, ще страшнішою. Високі гострі скелі, вузьке міжгірря, гора Бабуган-Яйли, подібна до якогось звіра, височенний Чатирдаг, що ніби підпірав небо своєю кам'яною головою— все це збуджувало якийсь побожний óстрах у козаків, що народилися в українських степах.

— Стривайте, все побачите: і татар і Кафу, а може й Козлов, і бідних невільників може побачите,—одказав Небаба. Сам він уже не раз те все бачив.

Нарешті побачили вони й Кафу, той усесвітній невільницький базарь у XVI, а надто в XVII сторіччі, як у йому на торговицях та на пристанях повно було невільників з усяких країн; вони юрбами сиділи, а то блукали, дзвонючи кайданами, і їх продавано та куповано так, як продають та купують воли чи коні.

І ось козаки побачили цей страшний гóрод— город неволі та плачу, город, який проклинав

увесь тодішній християнськійсвіт. В далечині, повиті злегка туманом, стояли по над блакитним морем сірі башти та позублені мури; високо знімалися вгору білі шпичасті минарети з золотими півмісяцами зверху. А геть далі знімалися сірі гори, порослі темно-зеленим деревом. На пристанях, мов ліс, чорніли щогли з галер чи каторг турецьких, та з усяких суден: італійських, еспанськихъ, голендерських,—яким пощастило допливти до блакитноводої пристані в Кафі.

— Так оце та Кафа проклята! Оце та неволя бусурменська!—говорили козаки.

— Вона ж, вона, Іродова!—одмовляв Небаба.

Вранішнє сонце осявало Кафу і ввесь південний берег кримський, і козаки до схочу могли надивитися на ту дивну країну, в яку лагодилися вступити. І думалося їм, що може кому доведеться навіки там заснути від ворожої кулі чи шаблі, а кому—здобути кайдани на руки та на ноги та й вік звікувати в тяжкій неволі...

Небаба стояв у чайці поруч із Сагайдачним та з писарем Мазепою. Коли це він почав до чогось пильно придивлятися.

— А ну, пане писарю, озвався він до Мазепи,— в тебе очі молоді, дрібне письмо читають,—глянь лиш отуди, що то там ворушиться.

— Де, пане Хвилоне?—спитав Мазепа.

— А онде... щось чорніє на морі.

Небаба показав на море ліворуч од Кафи. Мазепа наставив руку над очима.

— Бачу, бачу: може татари-рибалки пливуть, а може що инше.

— Та то, дядьку, каюк татарський,—озвався Олексій Попович. Він добре знав Крим, бо вже скуштував кримської неволі.

— Та вже ж каюк,—сказав Сагайдачний.

У чорних замислених очах його раптом блиснула якась думка. Він озирнув чайки, що тихо гойдалися на блакитному морі.

— А ну, хлопці, беріться за весла!—голосно гукнув він.

Всі вельми здивувалися, почувши такий наказ. Гребці взялися за весла; козацтво в чайках заметушилося.

— Панове отамани і все військове товариство!— промовив Сагайдачний,—стійте ви тут, вартуйте, мене дожидайте, а я хочу татарина піймати, щоб роспитатися в його про дещо.

— Добре, добре, батьку!—одмовили з усіх чайок.

— Мочіть весла, хлопці! гайда!—звелів Сагайдачний.—Доганяйте чорну муху, що ген там на морі сіла!

Гребці вдарили веслами по воді, і чайка полинула мов справді крилатий птах. Скоро чорну муху стало видніще. Знати було, що вона простує до Кафи. Ліниво, ледві помітно ворушачись, блищало двоє весел, а разом з ними, такъ саме ліниво хиталася в каюці людина.

Чайка наздоганяла каюк, але ті, що сиділи в йому, може й помітили це, та не злякалися і не кинулися тікати, бо подумали мабуть, що то пливе великий татарський чи турецький човен.

Аж ось чайка вже зовсім близько. Хома, ростебнувши сорочку, так щиро повертав веслами, що аж увесь потом облився. Він поглядав на каюк, усміхався лукаво й підморгував веселому Грицькові—вони вже були приятелями.

— Ото дурень!—казав він, лукаво всміхаючись.—І злякається ж він, як нас побачить.

— Ще б пак не злякатися, тебе побачивши!—

одказав, сміючися, Карпо.—Ти такий страшний, що тебе й мати злякалася та й дурнем на світ пустила.

Ось уже чайка біля каюка.

— Алла! Алла!—закричав татарин, кинувши весла.—Козак! Козак!

У каюці спало ще двоє татар. Вони схопилися і теж залементували:

— Алла! Алла! Алла-акбер!

Та Карпо вже зачепив гаком за каюк і притяг його до чайки.

— Не кричіть! Не вийте, гаспидови цуцики!—крикнув він бранцям.

Кільки козаків, а серед їх і Хома, стрибнули з чайки в каюк і пов'язали трьох бранців-татар—двох старих і одного молодого.

— Добре, дітки!—похвалив Сагайдачний.—Несіть їх у чайку!

Здоровучий Хома вхопив одразу двох татар і підняв їх, щоб перекинути в чайку. Татари страшенно билися в його міцних руках.

— Та не пручайтеся, гаспидови діти, бо потопнете!—вмовляв їх Хома.

Инші козаки вхопили бранців і втягли в чайку. Але Хома якось похитнувся і шубовснув у воду.

— Ой лишечко! Хома втоп!—скрикнули козаки.

Та Хома не втоп. Його здорова, з русявим чубом, голова виринула з води і він, червоний, як буряк, пирхав, наче кінь. Козаки простягли йому весло і помогли влізти в чайку. Він усе плював і бубонів:

— Ну й вода в морі недобра... солона та гірка...

Перелякані бранці-татари з острахом поглядали навкруги. Менчий упав навколішки і щось

бубонів, мабуть молився, бо часто поминав Аллаха. Він безнадійно поглядав на рідні гори та на зелені садки, щу купалися в пекучому соняшному промінні; мабуть то він прощався з ними, не сподіваючися вже до їх вернутися. І старі татари щось шепотілй: мабуть теж прощалися і з життям, і з своїмъ чудовим краєм, думаючи, що ті вусаті, чубаті, засмалені страшидла зараз їх повбивають.

В каюці були кошики з вишнями, з огірками, з морквою та з иншою городиною. Татари те все везли на базарь у Кафу, та дуже одбилися од берега і опинилися въ козацьких руках.

Сагайдачний, Небаба, Олексій Попович і ще дехто з козаків заговорили до бранців по татарському, і хоч говорили деякі не геть то добре, та все ж татари розуміли. Їх роспитувано, хто тепер санджакує в Кафі, скільки в фортеці татарського та турецького війська, чи стоять у пристані турецькі військові та торгові ґалери і скільки їх саме. Татари здебільшого одказували, що нічого не знають і все згадували Аллаха.

Тоді Сагайдачний звелів прив'язати каюк до своєї чайки і пливти туди, де зосталося все товариство. От зраділи там, побачивши ягоди та городину і зараз хотіли поласувати, але Сагайдачний заборонив займати.

— Я сам повезу це добро на базарь,—сказав він.—Хочу сам у Кафі довідатися, по чому там продають ківш лиха.

Небаба, почувши це, тільки вусом моргнув, а Мазепа озвався:

— Лихо - дешєвий крам, пане отамане.

— А щоб хоч на годину купцем стати, то треба і вбратися по купецькому,—додав Сагайдачний.—А ну, дітки, роздягніть їх аж до голого тіла,

щоб було нам у віщо вдягтися, коли вже торгувати заманулося.

Козаки кинулися роздягати татар. Бідолахи думали, що то вже їх або в море повкидають, або голови повтинають і страшенно пручалися та кричали: „Алла"! Тоді козаки вхопили їх за руки й за ноги, і за мить татари були вже голі.

— Прикрийте чимсь татарське тіло!—звелів Сагайдачний.

Татар прикрили повстями, а в їхню одежу повбіралися Сагайдачний, Небаба та Олексій Попович, бо він був уже в Криму в неволі і добре розумів татарську мову, та й сам умів трохи по їхньому.

Козаки страшенно раділи, дивлючися, як вони вбіралися в татарське вбрання.

— От татари, так татари!—хвалив Хома.

— Такі татари, що й Хома злякався б, як би побачив їх у себе на печі!—дражнив Карпо.

— А то ж! злякаюсь я лисого біса! — огризався Хома.

Вбравшися в татарське вбрання і сховавши чуприну під татарську шапку, Сагайдачний трохи замислився, а тоді сказав своєму джурі:

— А ну, джуро, подай мені булаву!

Джура мерщій побіг і незабаром приніс Сагайдачному його отаманську булаву. Сагайдачний узяв у руки булаву і високо зняв її надъ головою.

— Панове отамани і все славне військо запорозьке!—сказавъ він голосно.—Як що я завтра вранці не вернуся до вас, то вибірайте собі нового батька і добувайте безъ мене Кафу. А тепер, поки я їздитиму, хай отаманує пан писарь.

І він передав свою булаву Мазепі.

Через кільки хвилин татарський каюк швидко

плив од чайок. У йому сиділи Сагайдачний, Небаба і Олексій Попович.

Козаки довго пильнували очима каюка, аж поки він став такий, як муха, а потім і зовсім зник.

А каюк тим часом помалу підпливав до Кафи. Все виразніще вимальовувалися на блакитному небі та на гірських узбіччах похмурі кінчасті башти фортечні з вузенькими віконцями та з дірками, в які визирали гармати. Башти півколом спускалися до моря; а нижче були такі ж похмурі міські мури з залізними гаками; на ті гаки за кару кидано з мурів бідних невільників і вони, настромившися на гаки, вмірали в тяжких муках. Птахи та черви об'їдали тіло, а кістяки довго ще висіли й торохтіли, як повійне вітер. З-за тих похмурих мурів визирали мечети[1]) з круглими, ніби окатими, банями та високі тонкі минарети[2]) з позолочуваними півмісяцями зверху і з вузькими довгастими вікнами внизу. Визирали з-за мурів і будинки з рівними мов поміст дахами, обплетені всякими ростинами, пообсажувані темними замисленими кипарисами. Вулиці йшли по горі півколом одна над одною і це виходило дуже гарно.

Козаки дивилися на той чудовий город, а серце їм нило з тяжкого болю...

Та й було чого серцеві боліти...

В Кафинській пристані повно було кораблів, галер чи каторг та инших усяких суден. Великі й малі прапори всякого коліру маяли на їх. На суднах метушилися якісь небачені люде в усякому дивному вбранні. Чути було розмови всякими мо-

---

[1]) *Мечет* - церква у людей магометанської віри.

[2]) *Минарет*—висока башта коло мечету; з неї гукають, скликаючи магометан на молитву.

вами. Та голосніше за розмови й за ввесь галас бряжчали десь недалеко ланцюги-кайдани... На кому вони?.. Хто бряжчить ними?..

Козаки озирнулись і побачили велику чорну незґрабну каторгу турецьку. На їй сиділи й стояли невільники, поприпинані брязкучими ланцюгами до ослонів і невпинно повертали веслами, і каторга пливла і тягла за собою кільки суден, навантажених усяким крамом. Придивившися до тих нещасних гребців, що працювали так тяжко, козаки аж застогнали з великого жалю; бо то все були невільники: українці, москалі, ляхи. Вимучені, виснаснажені, вони були ніби страшні якісь примари з довгим скудовченим волоссям, з довгими скудовченими бородами, мало не зовсім голі. Залізо та сириця до кісток пошмугляли їм тіло. Невільників багато було на ґалері—старі з сивими, навіть з пожовклими бородами і молоді, але вже зістарені з горя та з праці надмірної. Вони гребли, похиляючися то назад, то наперед. Поміж ними ходили турецькі доглядачі. Он якийсь невільник, знемігшися з праці тяжкої, чи з голоду, чи може з безсоння, не в лад повертає веслом. Доглядач зараз прискочив до його і почав шмагати червоною таволгою по голих плечах, по спині, по голові...

Червона таволга впивалася в голе потерзане тіло невільникове, а він не смів навіть ухопитися руками за вдарене місце, а тільки ввесь згинався і жалібно, безнадійно дивився на чудове, але німе й нежалісливе небо...

— Мати Божа!—несамохіть скрикнув Небаба, а по засмаглому обличчу в Олексія Поповича котилися сльози і падали на татарське вбрання.

Тільки Сагайдачний мов не помічав ґалери і не дивився на неї; він сидів похмурий і з під густих брів пильно дивився на пристань.

— Не дивіться на каторгу,—стиха сказав він,—а то щоб який невільник не пізнав нас та не скрикнув з радощів.

Небаба та Олексій Поповичъ одвели очі од ґалери. А вона все посувалася помалу; а в повітрі бряжчали й дзвеніли важкі кайдани, і той брязкіт болем тяжким одгукувався в козацьких душах.

Козаки почали просуватися каюком поміж усякими суднами і зненацька почули якісь дивні згуки: чи то співання, чи то стогнання, що вихоплювалося з намученої душі. Глянувши туди, звідки чулися ті згуки, побачили козаки знову бідолах-невільників. Та ці вже були одмітніші од тих, що бачили козаки на ґалері. Ці були ще наче обідраніші, ще голіші і здебільшого русяві та руді, і на ногах у їх було щось, ніби постоли. З чого їх виплетено—не можна було розібрати, та все ж нагадували вони постоли. На невільниках було щось, ніби хомути; мотузки од тих хомутів сплетено в товсту кодолу, прив'язану до судини, навантаженої камінням. На ногах у невільників дзвеніли кайдани. Похиливши вниз голови та поспускавши руки, що висіли мов спаралізовані, невільники йшли берегом і тягли важку судину, стогнучи наболілими грудьми: „Эй, дубинушка—ухнем!" А біля їх ішли доглядачі і били таволгою та сирицею.

Козаки дивилися на бідолах і пекучий жаль стискав їм серце. Нарешті каюк сяк-так просунувся проміж човнами та проміж татарчатами, що купалися та перекидалися в дивно прозорій воді і пристав до берега.

Небаба зостався берегти каюк. Але татари, побачивши гарну городину, сунули б її купувати і довідалися б, що не татарин привіз її. Щоб тому запобігти, він ліг у каюці і удавав, що спить, а Сагайдачний з Олексієм Поповичем пішли в

Кафу. Олексій трохи знав Кафу, бо не що давно був там у неволі.

XI. У Кафі.

Тепер уже нема Кафи; правда, там, де вона була, і тепер стоїть місто, але зветься воно Ѳеодосія.

Багато на своєму довгому віку бачила Кафа, а вік її справді був довгий.

Ще років за 500 до Христового Різдва греки з Мілету осілися над чудовою морською сагою в теперішньому Криму. Побудували вони там цілий го́род і назвали його Ѳеодосією, то б то, даром божим. Через те так назвали, що дуже вони там багатіли. У теперішньому Криму жили тоді скифи—хлібороби. Вони багато пшениці сіяли, а греки в їх тую пшеницю вимінювали, та й добре з неї багатіли. Гарно жилося грекам у Ѳеодосії: побудували вони собі гарні будинки, театр збудували, закрасили вулиці та майдани чудовими статуями. А навкруги цвіла багата південна природа і в береги плескалося море.

Роскошуючи, прожили греки кільки сот років; а тоді насунули войовиті гунни і зруйнували Ѳеодосію.

Поминув час, і там, де цвіла пишна Ѳеодосія, побудувалося невеличке місто Кафа, та греків уже там не було. Жили там якийсь час наші предки поляне, жили й татари; і все тая Кафа була дуже мізерна. Та ось прибули туди нові люде—генуезці і забрали Кафу собі. Вони були купці і зробили вбогу Кафу торговим містом. І під час їхнього панування Кафа стала ще краща, ще пишніша, ніж була Ѳеодосія за ґреків. Генуезці побудували

палаци та церкви, закрасили вулиці та майдани статуями та водаграями і жили в Кафі вельми багато й пишно.

Та року 1475 насунули турки, відняли Кафу в генуезців і сами в їй запанували. І стала вона тоді зватися Кефе. До того, що позаводили гегенуезці, турки додали ще своєї пишноти, побудували пишні мечети з високими минаретами і стали турки звати Кафу Крим-Стамбулом, або Кучум-Стамбулом, се б то Кримським або Малим Цареградом. Тисяч з вісімдесят людей жило тоді в Кафі, по семи сот суден одразу стояло в її пристані. І де далі, то все дужче закрашалася й багатіла Кафа.

У це пишне місто увійшли Сагайдачний з Олексієм Поповичем.

Великою міською брамою безперестану йшли люде — ті в Кафу, ті з Кафи. Татари, турки, вірмени, греки, ораби—всі здебільшого в дуже кольористому вбранні йшли брамою. Разом з иншими людьми і наші козаки вступили в пишне і в той же час смердюче місто. Який же там був страшенний галас, лемент, стукотнява, грюкотнява! На вузьких вулицях та на широких майданах повно було людей, коней, ослів. Бряжчала зброя та всякі металеві окраси, поначіплювані на людях; гарби скрипіли, аж душу вимотували; іржали коні, ревли осли, кричали погоничі, водоноси, перепродувачі; ляскали пуги; дикими голосами вигукували щось дервиші [1]), біля яких купчилися мусульмане, щоб подивитися на їх: а серед усього того лементу відразу мов ножем по серцю різнув наших козаків сумний, сумний спів—невільницький плач.

Дивні речі бачили козаки в Кафі; чудові ге-

---

[1]) *Дервиш*—магометанський чернець.

нуезькі будівлі, попсовані турецькими окрасами; велика пишнота і тут же огидна брудота; палаци і купи сміття перед ними; шовкові, злотом гаптовані вбрання на одних і брудне рам'я на других; нахабні задоволені обличча башів та яничарів і пригноблені сумні обличча злидарів та невільників; позолочувані сап'янці в багачів і виплетені з осоки постоли в невільників-москалів; зброя в башів на золотих ланцюгах і залізні ланцюги на руках, на ногах, а то й на шиї в бідних невільників; коні в шовках та в златоглавах [1]), і людські спини, нічим не прикриті, опріче шрамів та синяків. Всюди роскоші, багатство безмежне і тут же страшенне убозство, безмежне горе... І серед усього того натовпу людського ні одного личка жіночого.

Але ж ні... Он воно, любе жіноче личко у холодку під кипарисом... заплакане личко...

Заплакане, бо то козаки опинилися вже на невільницьькому базарі.

Базарь був на великому майдані, обсаженому з усіх боків стрункими тополями та журливими кипарисами, — „майданом сліз“ прозвали його невільники. Палюче соняшне проміння іскрило в срібних струмочках води, що лилася з водограїв. Саме в той час на майдані був торг. Покупці вибірали собі невільників та невільниць, а купці вихваляли їх: усі мужчини в їх були дужі й спритні до роботи, а всі жінки надзвичайно вродливі. Гомін, лемент, сміх, якась дика татарська музика і серед усього того галасу тихий плач жіночий і жалібний спів... Козаки зараз пізнали, що то хтось співає думу „Невільницький плач“ Не раз, слухаючи, як співав кобзарь той „Плач невільницький“, плакали й вони там, у своєму краю.

---

[1]) *Златоглав*—парча.

Козаки подивилися навкруги. Під кипарисом стояла дівчина й плакала; до неї прихилилося мале чепурне хлоп'я. Біля їх стояли татари, показували на їх пальцями і жваво сперечалися. Посеред майдану, біля великого водограю, саме проти сонця, сидів старий сліпий дід у рам'ї. Він зараз оце пообідав огірком та лустою хліба, що хтось йому подав, та й того не доїв, а положив решту в мисочку, що стояла в його на колінах. Круг діда скупчилися невільники, сковані ланцюгами по двоє й по троє; вони не що давно пригнали з Козлова каторгу з вагою, а тепер їх вигнано на торг, щоб перепродати з баришем, бо в Кафі за невільників плачено дорожче, ніж у Козлові.

— Скільки вже ви тут у неволі пробуваєте, старче божий?—спитав один невільник.

— Був тридцять років у неволі, а тепер тридцять без одного у великій пригоді,—одказав старець.

— Скільки ж вам, дідусю, років було, як вас татари забрали?

— Двадцятий пішов, як узяли.

— А ви ж тоді не темні були?

— Ні, видющий був.

— А коли ж ви отемніли?

— Саме перед волею, — сказав старий, усміхаючись.

— Як то, дідусю, перед волею?

— А так: як схотілося мені волі, то я і втік з каторги, а мене піймали та в тяжчі кайдани закували. Я не покаявся та вдруге втік; а мене піймали та ще в тяжчі заліза закували... А як на тридцятому році утретє втік, то тоді вже мене, піймавши, не кували в заліза, а взяли та очі мені повиймали, щоб не бачив шляху на рідну Вкраїну... З того часу я й став вільний... От же й виходить, що саме перед волею отемнів. Двадцять років воду

татарам носив, а як постарівся та занедужав, то й не зміг уже води носити, і десятий рік уже старцюю.

Сумно хитали головами невільники, слухаючи старцеве оповідання. Кожному думалося, що може й йому судилася така ж гірка доля.

Сагайдачний та Олексій Попович, стоячи в юрбі, слухали невільницькі розмови і теж думали кожен свою думу.

Сагайдачному думалося, що як продовжить йому Бог віку, то раніше чи пізніше, а таки зруйнує він оце розбійницьке гніздо — Крим, знищить на йому всякий слід татарського панування, перенесе туди Січ запорозьку і осадить її там. Він думав, що як збільшити військо запорозьке до ста або й до двохсот чи до трьохсот тисячів козаків та осадити Січ над чудовою морською затокою і звідти нападати на турків, то можна зовсім їх вигнати з Європи...

А Олексієві Поповичеві пригадувалося, як і він був тут, у Кафі, в неволі, і тоді ще бачив цього старця. Він і тоді вже був сліпий та недолуґий і старечим голосом співав невільницькі та козацькі думи, а татари слухали і мало що розуміли, але жаліли бідолаху і подавали йому хто грошинку, хто шматок хліба або огірок чи морквину.

— Заспівайте нам, діду!—прохали невільники.

— Якої ж вам?—спитав старець.

— Невільницької, старче божий.

— Гаразд, заплачу й невільницької.

Старець помацав круг себе і намацав свою немудру бандуру. Він злаштував її з якогось коробочка, приправивши до його струни. Струни з одного боку накручувалися на кілочки. Старець поторкав струни, попідкручував кілочки, зняв до

неба свої очі-ямки і заспівав старечим голосом „Плач невільницький:“

Ой у святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!
Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Та вже ж ся нам турецька каторга докучила:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кости пошмуглялo!“
Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари зо-зла гукає:
„Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набірайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!“
То ті слуги, турки-янчари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали;
По тричі в однім місці бідного невольника затинали;
Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,

Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську
забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-
проклинати:
„Ти земле турецька, віро бусурменська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької
З каторги бусурменської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений
В городи християнські!
Даруй, Боже, милости вашій
І всьому військові Запорозькому
На многая літа!

Невільники уважно слухали співання і сльози котилися їм з очей. І в їх же на руках та на ногах було залізо та сириця, і їм же кайдани пов'їдалися в тіло, пошмугляли його до кісток.

Сліпий співець співав усе тихше й тихше і врешті зовсім замовк. Бандура його скотилася з колін додолу, а сам він затулив обличча руками і заплакав разом із невільниками.

— Дарма, дітки, потерпіть ще, — озвався він нарешті.—Може таки Сагайдачний з козаками і до нас прибуде.

Сагайдачний несамохіть здрігнувся, почувши своє ім'я. Йому навіть здалося, що старець повернув голову до його.

— Та щось нічого не чути про козаків,— озвався хтось.

— А не чути зараз, то згодом почуєте,— сказав старець.

— Коли б то, Господи!

— Пошли їх до нас, свята Покрово!

— Вони прийдуть!—озвався невідомий голос.

Всі аж здрігнулися і почали озиратися навкруги, але нікого не бачили, опріче татар, що сновигали й галасували по всій торговиці.

— Мати Божа! Хто це сказав?— питалися невільники один в одного.

— Так ніби з води щось гукнуло...

— А може з неба ..

— З неба, дітки,—впевнено сказав старець.

— Ой! ой! ой!—розітнулося зненацька, і невільники кинулися геть од старця, бо то на їх наскочили доглядачі, що сиділи досі в холодку під деревами, курили люльки та пили кофе. А це вже вони люльки подокурювали, кофе подопивали і повставали робити діло—показувати покупцям невільників. Вони нагаями погнали їх на инше місце, бо там дожидали купці. Їм треба було невільників, щоб гнати каторги з крамом у Трапезонт.

Старець зостався сам біля водограю, намацав свою бандуру і знову почав співати. Його тремтячий спів плакав на ввесь майдан.

Сагайдачний та Олексій Попович вибрали зручну хвилинку і підійшли до старця.

— Добридень, Опанасовичу!—стиха сказав Олексій.

Старець здрігнувся і звів угору свої очі-ямки.

— Хто тут знає Опанасовича?—спитав він стурбований.

— Я знаю, Олексій Попович.

Старець мало не скрикнув—чи то з радощів, чи то з переляку.

— Олексієчку, ріднесенький мій!

Олексій Попович нахилився до дідової мисочки, положив у неї срібну грошину і перебірав накидані туда мідяки, ніби беручи собі здачу.

— Оликсієчку, хиба ти знову в неволі?—питався боязько старий.

— Ні, дідусю... Ми прийшли сюди вдвох із батьком кошовим, Петром Сагайдачним...

— З Сагайдачним! Мати Божа!

— Я тут, старче Божий,—стиха озвався Сагайдачний, нахилившися до дідової мисочки,—козаки стоять чайками на морі. Нам треба, щоб уночі нам одчинено міську браму...

— Щоб уночі напасти на Кафу,—пояснив Олексій Попович.

Старець слухав ті слова і аж тремтів з радощів. Сам Сагайдачний тут, той Сагайдачний, що турки й татари жахаються, тільки і'мя його почувши, тепер ось він сам тут і козаків привів Кафу руйнувати, невільників визволяти...

— Батьку отамане і ти, Олексієчку,—сказав він тихесенько,—тікайте ви зараз із Кафи, щоб вас тут не вхоплено; а я піду до до Івашка-потурнака, санджакового [1]) клюшника. Може вблагаю його одчинити вам браму.

Попрощавшися з Опанасовичем, Сагайдачний і Олексій Попович пішли з Кафи до свого каюка.

XII. Запорожці в Кафі.

Ніч. Небо, густо цвяховане зорями, спускалося над морем. Тихо, тихо було всюди. Сон обгорнув усе: і Кафу, і гори, і навіть море, що лед-

[1]) *Санджак*—турецький губернатор.

ві-ледві, мов крізь сон, плескалося в сонні береги.

Не спали тільки козаки. Ще завидна, як Сагайдачний, Небаба, та Олексій Попович припливли з Кафи, козацтво почало готуватися до бою: оглядали зброю, набірали набоїв, губки та натертого порохом прядіва. Сагайдачний визначив, хто що має робити; а як ніч оповила землю, чайки лавами тихо попливли до Кафи.

Половина чайок під приводом Небаби та инших курінних отаманів стала на морі, щоб оддалік пильнувати турецьких кораблів, що стояли в пристані, а останні чайки, під приводом Сагайдачного, пристали до берега трохи ліворуч од Кафи і сховалися за горою.

Тихо-тихо повилазило козацтво з чайок, покинувши в їх на варті кілька молодчих козаків. Тихо йшли козаки берегом; часом тільки камінці зашарудять у їх під ногами, та й те мало було чути за плескотом морських хвиль, що розбивалися об берегове каміння.

К півночі козаки дійшли до гори, що знімалася праворуч од Кафи; унизу темніли міські мури, похмурі башти та тонкі минарети. Дмухнув вітрець, і на горі зашуміли дерева. Півні заспівали в Кафі...

Хтось брязнув шаблею.

— Якій там біс бряжчить?—сказав хтось тихо, але згрізна.

Ніхто не озвався. Десь на міських мурах крикнув пугач.

— То гасло з городу від наших,—пошепки сказав Олексій Попович.

— Гляньте, гляньте, хлопці! тож вона летить!—так саме пошепки сказав хтось.

— Хто летить? Де?

— Он під небом летить... Біла бранка. .

— Та, що в морі втопилася?
— Еге...

Козаки глянули на небо. В темно-синій височині пливла довгаста, біла, прозора хмарка. Козакам справді здавалося, ніби то людина, загорнена в білу намітку і згадався переказ про білу бранку, що втопилася в морі з нудьги за Вкраїною і потім пролітала над Кафою що-разу, як їй погрожувало лихо.

— На Вкраїну лине, бідна...
— На тихі води, на ясні зорі...

Сагайдачний звелів курінному отаманові Дженджелієві зібрати своїх козаків і обступити ними всі міські мури, а як почують гасло—пугач закричить—тоді підпалити оселі та стоги сіна, що стояли по цей бік мурів. Це на те, щоб перелякати людей у Кафі та й щоб пожежа світила козакам до роботи. А сам Сагайдачний повів військо далі, до міської брами. Олексій Попович показував дорогу, бо знав і Кафу, і її околиці.

Ось уже дійшли й до брами... Навкруги тихо, тихо...

Крикнув пугач... За брамою занявкала кішка і брама прочинилася. У брамі стояв чоловік у турецькому вбранні з лихтарем у руці.

— Івашко-потурнак!—стиха скрикнув Олексій Поповичъ.

— Я, Олексієчку! Вартових я напоїв—покотом лежатъ усі...

В цю мить за мурами відразу в кількох місцях почалася пожежа. Почервоніли високі минарети, кипариси, тополі... Здавалося, що вночі сходить сонце.

— До зброї, діти! до зброї!—гукнув Сагайдачний.

Брама відчинилася і в неї сунули козаки.

Позапалювавши понав'язуване на ратища, вмочене в смолу, прядіво, козаки, вигукуючи, побігли вулицями, запалюючи все, що могло горіти.

Кафа взялася вогнем. Знявся великий вітер і полум'я страшно гоготіло. Люде, попрокидавшися, несамовито кричали; ревла попerелякувана худоба; визволені невільники, радісно вигукуючи, розбивали камінням свої кайдани... Але над усим галасом панував крик: „Алла! Алла!“ То кричали до Бога турки й татари, побачивши страшних запорожців.

Незабаром по вулицях уже лежали трупи, а над ними тужили жінки; та козаки жінок не займали.

Рятуючись од козаків, татари й турки стрибали вниз з високих міських мурів; кому пощастило не покалічитися, впавши, ті кидалися в море, щоб допливти до якогось корабля, або тікали в гаї та в гори.

На той майдан, де торговано невільниками, почали козаки зносити всяке добро: крам із крамниць, мішки з золотими та з срібними грішми, дорогу зброю, одежу, кінську збрую.

Чудові тополі та кипариси займалися і згоряли як свічки. Зграї переляканого птаства вилися над пожежею і падали в полум'я. Все було червоне від проміття: і будівлі, і міські мури, і обличча в людей, і здавалося, що горить усе.

— Бий об каміння младенців їх!—кричав Олексій Попович. Він десь уже добре випив і точучися вийшов на майдан.—Бий об каміння младенців їх! Бий! Ріж!

У цю мить маленька кучерявенька татарочка босенька вибігла на майдан, голосно плачучи. Олексій Попович побачив татарочку.

— Чого ти плачеш, дівчинко?—ласкаво спитав вин татарочку.

Дівчинка, побачивши чужу людину, ще дужче заплакала.

— Та не бійся, дівчинко!—ласкаво вмовляв Олексій Попович.—От бісове! яке ж гарненьке! Ну, йди ж до мене, не бійся!..

І він узяв дівчинку на руки і гладив її кучеряве волоссячко. Потім витяг з кишені медяник, що взяв десь тут же в крамниці і почав його пхати дівчинці в руки.

— На́ медяничка, їж,—він солодкий! А де ж твоя мама?—допитувався він у дівчинки, забувши, що вона його не розуміє.

Звідусіль сходилися на майдан козаки, несучи всяку здобич, і хоч яке страхіття було навкруги, та вони не могли вдержатися, щоб не сміятися, дивлючися на Олексія Поповича з дівчинкою.

— Поповичу, де це ти дитинку взяв?—питали одні.

— Не знаєте? Та це ж його дитина. Це ще як він у неволі тут був, так придбав собі,—одказували їм товариші.

А тим часом почалася пожежа й на морі: Небаба запалив турецькі судна.

— Ого, вже Небаба запалив свою люльку!—гукали козаки.

— Добре старий справляється...

— Гей, хлопці, розступіться! Пустіть!—кричав хтось.

Козаки розступилися та аж не стямилися з дива: Хома, зігнувшися мало не до землі, тарабанив на плечі гармату.

— Та це Хома! Гляньте, хлопці, гармату несе!

— Матінко! Сам один гармату тарабанить!

— Ото Вернигора!

Хома, задиханий, з натуги аж синій, обережно положив на землю свою здобич.

— Ото иродова, яка важка! — бубонів він, витираючи спітніле обличча.

— Де це ти її взяв?—допитувалися козаки, розглядаючи гармату.

— Та де ж? На башті!—одказав Хома.

— І нащо ж вона тобі здалася?

— Еге, вона мідяна. А батько-отаман бідкався, що в Січі немає мідяних гармат. Так я йому й приніс... Ну й важка ж иродова!.. аж плечі болять!..

А пожежа на морі все розгорялася на велику втіху козацтву.

— Добре горить Небабина люлька!—хвалили вони.

Коли це на майдан виїхав Сагайдачний з військовою старшиною. Всі вони їхали баскими кіньми в дорогій збруї. Коней тих забрано з кінниць у багатих турецьких башів.

— Спасибі, дітки!—гукнув Сагайдачний до козаків,—добре справилися!

— Спасибі й вам, батьку, що дали нам роботу!—відгукнулися козаки.

— Пам'ятатиме нас проклята Кафа!

— Годі вже їй козаками торгувати та собі на невільників повертати!.. Далися ми їй у знаки!..

Побачивши, що пожежа на морі занадто розгоряється, Сагайдачний сказав Мазепі:

— Пане писарю, біжи швидче на беріг та гукни Небабі, щоб не всі ґалери палив, бо невільників багато визволено, то щоб було чим їх у городи християнські довезти; та й треба чимсь оцю здобич довезти додому.

Мазепа торкнув коня і побіг до берега. А козаки все зносили на майдан здобич. А пожежа і в Кафі, й на морі розгорялася все дужче... Горіли

пишні палаци, горіли мечети й минарети—огонь не милував нічого.

Зійшло сонце і замісць пишної Кафи побачило самі руїни... Олексій Попович стояв у своїй чайці, на руках у його спала татарочка. Він дивився на зруйновану Кафу, згадував, як він мучився в їй у неволі і з очей йому котилися сльози.

XIII. Знову на морі.

Зруйнувавши Кафу, визволивши невільників та набравши силу всякої здобичі, козаки знову випливли в море. Визволених невільників та здобич вони забрали на турецькі ґалери. Без жалю дивилося козацтво на руїни ще вчора такої пишної Кафи. Багато сліз невільницьких у їй лилося, багато муки зазнали в їй люде, то і вважали козаки, що покарано її по заслузі. Тепер вони згадували та оповідали всякі пригоди, які кому траплялися тієї страшної ночі.

Прокинулася вранці і татарочка і почала плакати та щось белькотати, показуючи кудись рученятами. Мабуть хотіла до матері. Олексій Попович з усії сили тішив її: і „сороку-ворону" робив, і „ладки-ладусі", і „плещу-плещу хлібчик",—та не пособлялося—дитинка все плакала. І инші козаки тішили татарочку: той грав на губах, той щось триндикав, той величезними пальцями робив „козу-дерезу" і кричав „мекеке!" Вусатий Карпо зробив із якихсь клаптиків ляльку. Навіть старий Небаба став рачки і загавкав по собачому і таки розважив дитину — засміялася. Козаки страшенно зраділи і заходилися ставати рачки та гавкати, нявчати, мукати...

Сагайдачний сидів і дивився на море і всякі думки снувалися йому в голові. Думалося йому, що ось Кафу вже зруйновано, а тепер надходить черга Синопові. Не раз уже козаки плюндрували його, та й знову дадуть доброго чосу. Добре було б і Цареград мушкетним димом окурити, завдати страху султанові турецькому; та й до города Козлова навідатись і до щенту зруйнувати його, бо тяжкого лиха дознавали в йому невільники. А тоді вже й на відпочинок додому, на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

Але цього мало здавалося Сагайдачному. Йому хотілося зробити Чорне море—козацьким морем, осісти в Криму, винищивши в йому зовсім татар та турків, збудувати фортецю на високому Чатирдазі і звідти гукнути за море до султана: „Сидіть, турки, тихо!“

Побував думками Сагайдачний і на веселій Україні, і в панській Польщі, і в похмурій Московщині, і в рідному Самборі...

Подивився Сагайдачний на козаків, як вони весело бавилися з татарочкою і звелів привернути чайку до великої ґалери, що пливла недалеко, везучи визволених невільників.

Сагайдачний зійшов на ґалеру. За ним пішли Мазепа та Небаба. І татарочка простягала рученята до ґалери.

— Глянь, і вона за батьком!

— Понесіть її: нехай і вона подивиться!

Олексій Попович узяв дитину на руки і обережно поніс на ґалеру.

На ґалері повно було визволених невільників. Вони були здебільшого страшно худі, змучені тяжкою неволею, з ранами од кайданів. Своє невільницьке рам'я вони геть поскидали, а повдягали пишне вбрання, що поздирали з своїх панів. Через

те й було воно в багатьох порроздиране та закрівавлене. На ґалері чути було гомінку і польську, і московську, але переважно вкраїнську. Невільники—хто спав міцно, ніби хотів виспатися за недоспані в неволі ночі, хто їв, хто оповідав товариству про свою неволю, про домівку, про рідних, що зосталися дома, як його забрано в неволю, а тепер може вже й на світі їх немає. Всі браталися, бо всіх порівняла неволя та червона таволга. Старий дід, стоячи навколішках, бив поклони. Молодий худий чоловік з довгим русявим волоссям, без сорочки, але в пишному турецькому вбранні, сидів, зіпершися щокою на руку і що-сили виспівував:

Какъ по-о мо-рю! какъ по-о мо-рю!
Какъ по морю, морю си-инему!

Та найдужче вразила Сагайдачного жінка в дорогому турецькому вбранні; вона сиділа, повернувшися обличчям до моря і гірко плакала.

Сагайдачного те і вразило, що вона плакала, бо опріче неї всі, здавалося, раділи. Він подумав, що то бранка-татарка чи туркеня і підійшов до неї. Жінка не повернула голови. Плечі в неї здрігалися з плачу і Сагайдачний почув, як вона промовила: „Мати Божья!“

Сагайдачний зрозумів, що то не мусульманка і спитав:

— Молодице, чого ти плачеш?

Вона не озвалася і заплакала ще дужче. Таточка з криком кинулася до неї: бідна дитинка згадала мабуть свою маму і плачучи припала молодиці до колін.

Молодиця озирнулася, глянула на всіх заплаканими очима і, пригорнувши до себе дівчинку, ще дужче заплакала.

Забреніли сльози на очіх і в похмурого Небаби, і в Олексія Поповича, і в Мазепи, і в Сагайдачного.

Молодиця плакала з тяжкого горя. Вона була з московських людей і перед кількома роками пішла заміж за донського козака, га не прожила з ним і місяця, бо наскочила Орда і їх обох забрано в бран. Її продано в Кафу, а його в Синоп. Хоч як вона просилася й змагалася, та мусила таки стати жінкою своєму хазяїнові-татаринові. Через якийсь час породила вона хлопчика, і був він їй єдиною втіхою в неволі. Учора вранці долинула до неї з берега рідна пісня. Глянула вона до моря, а то невільники йдуть берегом, і виспівуючи, або краще сказати, вистогнуючи пісню, тягнуть кодолою важку судину; а поміж тими невільниками пізнала вона й свого чоловіка... А вночі напали на Кафу козаки... Кафа запалала... Всюди галас, стогін, різанина. Козаки набігли і в той будинок, де жила молодиця. Вона, вхопивши сина, кинулася їм назустріч, благаючи не займати дитину. Козаки їй нічого лихого не зробили, і разом з иншими невільниками пішла вона на беріг до ґалер. Там вона побачила свого чоловіка і кинулася до його, забувши, що в неї на руках не його дитина... Чоловік пізнав її і кинувся до неї, а тоді враз вихопив у неї з рук дитину, крикнув: „А, злой татарченокъ!“ і розбив дитині головоньку об каміння.

Отого й плакала так нерозважно нещаслива мати...

А чоловік її ото співав „Какъ по морю“...

Увечері козаків спіткало лихо: заслабла татарочка. Вона вся горіла, кидалася по постелі, що козаки намостили їй з своєї одежі і раз-у-раз хотіла пити. Козаки рішили, що то дитину з'уро-

чено: або та молодиця з'урочила, що над нею плакала, або ще хто з невільників. Що ж тепер робити, як дитину рятувати?

Хома чув колись, що од уроків треба застромити голку в шапку і зараз же застромив у свою шапку циганську голку.

Та йому сказано:

— Ото дурний! Треба було попереду стромляти голку, а не тоді, як уже з'урочено. Та й що б то воно помоглося дитині, як ти застромив голку в свою шапку?

Довго панькалися коло татарочки, поки море заколихало її, і вона заснула.

Козаки поводилися тихо-тихо. Олексій Попович звелів навіть пороззуватися, щоб не стукати чоботищами і лягати спати, хоч де-кому й не хотілося, бо повисиплялися вдень. А він казав:

— Спіть, спіть,—сон на сон не вадить.

Сам він ліг біля дитини, щоб почути зараз, як вона заплаче вночі, та, стомившися за минулу ніч і за день, так міцно заснув, що навряд чи почув би дитячий плач. А старому Небабі не спалося. Він кільки разів за ніч навідувався до дитини та дослухався, як вона дихає.

XIV. Турецька ґалера. Синоп.

Вранці сонце, виринаючи з моря, освітило дивну картину. Козацькі чайки прудко линули морем. Весла в кочетках рипіли тисячма голосів— сказав би, що то несчисленна сила лебедів ячать, прокинувшися на зорі. На чайках було дуже весело, бо козаки, виспавшися та одпочивши, так і сипали жартами та всякими примовками, та обхлюпували один одного, вмиваючись.

Татарочка прокинулася здоровенька, тільки трохи бліденька; спершу вона зо сну заплакала, але побачивши знайомі вже козацькі обличча, затихла. Олексій Попович заходився був своїми шорсткими руками вмивати її, але вона почала пручатися й заплакала. Небаба оступився за неї:

— А годі тобі, Олексію, дитину мучити!

— Та воно ж невмиване,—сказав Попович.

— То ти думаєш його своїми копитами вмити?

— Оттакої ще! Які ж у мене копита?... такі ж руки, як і в вас...

Та сварка раптом перепинилася. На отаманській чайці загув ріг, і всі чайки стрепенулися. Весла блиснули проти сонця, наче безліч птахів одразу махнули білими крильми, і всі чайки спливлися до отаманської. Вони стали круг неї, щільно притулившися одна до одної.

— Панове отамани і все військове товариство!—голосно сказав Сагайдачний, показуючи на захід:—здається, отам пливе турецька ґалера... Либонь то ґалера якогось багатого баші чи княжати. То треба нам її добути, бо може й на їй бідного невільника багато...

— Добути! добути!—загукало козацтво.

Як стало тихо, тоді Сагайдачний наказав що робити.

Знову загув ріг, і чайки заметушилися. Дженджелія з кількома чайками покинуто берегти од ворога ґалери з визволеними невільниками, а всі останні чайки трьома лавами полинули на захід— одна лава навперейми турецькій ґалері, а дві, щоб обступити її з боків і не пустити втекти.

Незабаром неначе виросла серед моря чепурна ґалера, прибрана злато-синіми киндяками та білою габою, що мов сніг блищала проти сонця. Скоро й з ґалери побачили чайки козачі, бо враз вона здріг-

нулася, над чардаком знявся білий димочок, щось торохнуло і куля гарматня впала в море, не долетівши до козацьких чайок.

— Туди к бісу по рибу!—гукнув Карпо і на всіх чайках зареготали козаки.

Поки на ґалері налагодилися стрельнути з усіх гармат, то чайки вже так близько підпливли до неї, що кулі гарматні перелітали через їх і вже позад чайок падали в збурене веслами море.

Як зграя ластівок опадає шуліку, так чайки опали ґалеру. Загомоніли козацькі мушкети, і турки на ґалері попадали мов підтяті... В одну мить сотні гаків козацьких уп'ялися в боки ґалері... Ще мить—і ось козаки вже на ґалері, вже счепилися з турками... Лемент, стогін...

Недовго козаки працювалися, скоро впоралися з турками і стали хазяїнами на галері. Вона справді мабуть належала багатому хазяїнові, бо дуже пишно була прибрана дорогою білою тканиною та киндяками, то б то широкими шовковими биндами. Та після бою все те вбрання стало пошарпане й закрівавлене. Козаки зараз же заходилися порядкувати: повкидали в море побитих та й поранених, поросковували невільників, бо їх було на ґалері чимало, позмивали кров.

Виявилося, що ґалера везла в Трапезонт до Османа-баші невільників, куплених у Козлові. Серед невільників козаки побачили багато знайомих людей. Радість була велика; раділи і визволені, і визволителі.

Сагайдачний віддав свою отаманську чайку курінному отаманові Нечаєві та його козакам, а сам перейшов на здобуту ґалеру, а з ним і писарь Мазепа, і Небаба, і Олексій Попович, і ще деякі козаки. Туди ж перенесено й татарочку. І яка ж вона була рада, що можно всюди лазити та роз-

дивлятися. На ґалері була кабиця, то козаки понишпорили, знайшли риж і зараз же зварили своїй дитині кашу. А вусатий Карпо та чорнявий Юхим клопоталися коло Хведора Безрідного: обмивали та зав'язували йому прострелену руку.

І знову пливуть козаки морем безкраїм. Над ними небо, під ними вода, а між небом і водою нікого й нічого немає—сами козацькі чайки та здобуті ґалери. І вітер навіть не зривається великий—тихо та спокійно на морі.

Усе море впоперек перепливли козаки без ніякої пригоди і от якось над вечір побачили турецький беріг, а на йому великий город, обмурований високим муром з баштами. За мурами знімалися в гору високі тополі та стрункі минарети. Це був турецький город Синоп; до його й пливли козаки визволяти невільників та карати турків за ті муки, яких невільники дознавали.

Козаки спинилися оддалік дожидати, поки зовсім споночіє, а тим часом Сагайдачний з старшиною почали радитися, як саме напасти на Синоп. Чимало визволених невільників жили і в Синопі і добре його знали; розуміючися на військовій справі, вони, живши там, придивлялися й до мурів, і до фортеці і знали, куди саме треба бити, щоб добутися в город. То й їх покликано на раду. Довго міркувала військова рада, поки обміркувала добре справу, а козаки тим часом лагодилися до бою.

Нарешті все обмірковано. Сагайдачний сказав усім, хто що має робити. Ось уже ніч оповила і землю, й море, і тоді козаки тихо-тихо підпливли до Синопу. Ось уже въ городі все стихло, погасилося світло,—люде поснули, не сподіваючись лиха. А воно вже насувало на їх.

Тихо підпливла половина чайок до берега,

тихо вийшли козаки на беріг і тихо пішли берегом до фортеці. Друга половина чайок тихо попливла до затоки — там стояло багато всяких суден турецьких.

І враз зникла вночішня тиша й темрява. Загомоніли козацькі мушкети й турецькі гармати, счинився галас, лемент, почервоніли високі дерева й будівлі, вогнем узялося темне вночішнє небо... То половина козаків напала на фортецю, а друга на турецькі судна.

Не змогли турки дати добру одсіч козакам. Вибили їх козаки з фортеці та й сипнули в город...

І запалав Синоп так, як недавнього часу палала Кафа. Та й сплюндрувало козацтво Синоп, так як і Кафу... Ще звечора він був багатий та пишний, а вранці став руїною, пожариною. Тяжко помстилися козаки над своїми ворогами.

Сплюндрувавши Синоп та визволивши невільників, заходилися козаки зносити здобич на чайки та на ґалери.

— Гляньте, гляньте!—скрикнув хтось.—Хома цапа несе!

І справді Хома, почервонівши з натуги, ніс на руках, правда, не цапа, а білу ангорську козу, а за плечима в його була здоровенна в'язка сіна. Козаки, сміючися, обступили його:

— Хомо, нащо тобі цап здався?

— Еге, цап! Не цап, а коза...

— Та нащо ж вона тобі?

— Ото розумні! І того не тямлють! Доїтиму, та й буде молочко дитині.

— От так Хома!—зраділи козаки.—І про дитину не забув.

Тут голосно загув отаманський ріг, скликаючи козаків, і вони мерщій кинулися до чайок.

XV. Під Очаковим.

Нагулялося козацтво Чорним морем, добре далося в знаки татарам та туркам, треба вже було й додому вертатися до Дніпра - Славути, на тихі води, на ясні зорі. Та не легко було тепер це зробити. Пливучи з моря в Дніпро, ніяк не можно було обминути дві турецькі фортеці: Кизикермень та Очаків, неминуче було повз їх пливти. Правда, що випливаючи в море, козаки піддурили турків і безпешно пропливли повз обидві фортеці, та тепер уже так не можно зробити, бо вже запевне в фортеці долинула звістка про козацьке погуляння на морі: про Кафу та про Синоп, про знищені судна і про всяке инше лихо, якого зазнало кримське та турецьке побережжя від козаків. То тепер запевне добре чатують на їх і в Очакові, і в Кизикермені, та може й у гірлі дніпровому стоять турецькі судна з гарматами.

Сагайдачний добре це все зміркував і наважився знов таки піддурити турків.

Саме проти Очакова вганялася в море довга, але вузька смуга землі—козаки звали її Прогноєм. От Сагайдачний і надумався перетягти чайки через Прогній, та й опинитися в Дніпрі, не пливучи повз страшний Очаків.

Та от лихо: поперетягати через Прогній можна було тільки чайки, а ще ж були й важкі ґалери турецькі, навантажені здобиччу,—їх волоком не перетягнеш! Хоч як, а доведеться їм пливти повз Очаків та пробиватися крізь турецькі ґалери. Цю справу приручив Сагайдачний Небабі, Дженджелієві та Семенові Скалозубові з їх курінями.

— Як перетягнемось через Прогній, тоді ви й попливете,—казав він.—А як загомонять гармати

під Очаковим, тоді ми чайками вдаримо на турків з Дніпра, помочі вам дамо.

— А туркам тертого хріну під ніс!— поглузував Небаба, моргнувши вусом.

Та перше ніж те робити, що намислив Сагайдачний, треба було військові одпочити. Не доїздючи до Прогною, був острів Тендра. От до того острову й пристало запорозьке військо одпочивати та налагодитися до завзятого бою.

Тісно притулившися одна до одної, чорніють край берега козацькі чайки, а поміж ними і ґалери, здобуті на Чорному морі. На крайній ґалері, на чардаці, стоїть немолодий уже козак з гарними веселими очима і пильно дивиться на море. То курінний отаман Семен Сказолуб. Йому вийшла черга вартувати і він пильно вартує, щоб не наскочив зненацька якийсь ворог. А козацтво на острові Тендрі спочиває.

Край води, весело щебечучи, бігає кучерявенька чорноокенька татарочка і збірає чепурненькі камінчики та черепашки. Тут же сидять козаки та втішаються з своєї дівчинки. Олексій Попович і на мить не спуска її з очей, щоб, крий Боже, не впала в воду, А Хома зробив з очерету щось ніби вітрячок і дмухає на його крізь очеретинку, щоб крутилася. Дівчинці вітряк дуже подобався.

Трохи осторонь троє острозьких товаришів: веселий Грицько, чорнявий Юхим та друкарь Хведір Безрідний випробовували здобуті в турків самопали, влучаючи з їх у шапку, настромлену на спис. І не сказав би ніхто, що це ті хлопці, що ще недавнечко двоє возили на собі ксьондза Загайла, а третього карано в друкарні за те, що становив не ті литери, які треба. Засмаглі од сонця та од вітру, з сміливим поглядом, повбірані в до-

роге вбрання, узброєні доброю зброєю—вони були козаки хоч куди. А найбільше одмінився Хведір Безрідний. Такий з його сміливий та завзятий козак-лицарь став, що й Сагайдачний те помітив і вельми хвалив його. Уже в Хведора був навіть свій джура—молодий хлопець, якого Хведір визволив з неволі в Синопі.

Цей джура стояв недалеко від шапки і пильнував, хто краще влучає.

Перший стрельнув Грицько.

— Улучив?—спитав він, як дим розійшовся трохи.

— Ні, не влучив,—одказав джура.

Стрельнув Юхим—і вхопився за щоку, занадто багато пороху насипав, то й стукнуло його добре.

— Ой, хай тобі лихо!—скрикнув він.—Попав?

— Попав пальцем у небо!—одказав весело джура.

— Та ще собі в вухо!- додав Грицько.

Третій стрельнув Хведір Безрідний. Шапка впала разом із списом.

— А що, джуро, попав?

— Попав!—радісно обізвався джура.—Саме посередині влучив.

Джура був дуже задоволений, що його лицарь так влучно стріляє.

Темна ніч спустилася на землю.

Козаки вже всі були на чайках та на ґалерах. Ось уже Сагайдачний сказав чайкам рушати до Прогною; а ґалери мали рушити пізніше. Тихо сидять козаки в чайках, тихо пливуть чайки...

Ось допливли вже до Прогною, стали край берега. Карпа та ще кількох досвідчених козаків послав Сагайдачний подивитися, чи немає турецькі варти по той бік Прогною.

Тихо стоять чайки; мовчки сидять козаки, дожидаючи Карпа з товаришами.

Аж ось і вони йдуть. Кажуть, що добре роздивилися, ніде нікого немає, можно безпешно братися до діла.

Козаки повитягали чайки на беріг і тоді почали їх перетягати тихо-тихо, щоб ніщо не стукнуло, ніщо не хруснуло. Працювали всі: і козаки, і визволені невільники, і старшина козацька. Отут уже Хомі було на чому показати свою силу.

Ще вранішня зоря не займалася, а вже всі чайки були по той бік Прогною, всі козаки сиділи в чайках, держали весла напоготові.

Вночішня темрява обгортала все навкруги, обгортала вона і грізний Очаків. Тепер уже чайки опинилися вище за його, вони обминули його, перетягшися через Прогній. Сагайдачний таки піддурив турків. Тихо-тихо було всюди. Часом тільки в Очакові собака гавкне, або качка в очеретах закряче зпросоння.

— Де то тепер наші з ґалерами? — думалося козакам. — Чи пощастить їм нишком прокрастися повз Очаків? Небаба спритний був дурити і татар, і турків,—може й тепер одурить...

Коли це враз торохнула гармата і стрель лунною озвався по очеретах і по воді. Знов торохнуло... А там ще і ще...

— З Богом, соколята, рушайте! — звелів Сагайдачний.

Мов сполохане птаство, полинули чайки до Очакова... Ось уже підпливають вони туди, де козацькі ґалери б'ються з турецькими, що стояли біля Очакова, загорожуючи прохід у Дніпро. Ось уже зовсім близько підпливли чайки до ґалер, і враз усі козаки страшно, несамовито скрикнули, щоб налякати турків. А Небаба зараз звелів поче-

пити на своїх ґалерах лихтарі—так умовлено було зробити, щоб козаки знали, де свої ґалери.

Тим часом стало розвиднятися і з Очакова стало видко, що робиться на воді. А там козацькі чайки щильно обступили турецькі ґалери, стріляють на їх і не підпускають до своїх ґалер; а ті тим часом пливуть угору, минаючи Очаків. Побачивши таке лихо, з Очакова почали стріляти, та вже кулі гарматні не долітали до ґалер і падали в воду. На задній ґалері на чардаці стояв Небаба і давав туркам дулю.

Не витримали турецькі ґалери козацького нападу і кинулися навтіки. А козацькі чайки не гналися за ними. Вони попливли вгору, в Дніпро.

XVI. Смерть Хведора Безрідного.

Та не так пощастило козакам біля Кизикерменю...

Літнє сонце освічує долину, всю збиту й стоптану людськими та кінськими ногами. Серед потолоченої трави лежать мертві козаки. Багато їх... Одежа на їх закрівавлена, вітрець ворушить довгими чубами...

На шпилечку горилиць лежить молодий козаченько у пишному, злотом гаптованому вбранні. Широко росплющені очі втуплені в блакитне небо. Але він ще живий, бо як вітрець замає чубом, що спустився на чоло, тоді в козака ворушуться повіки і кривлються засмаглі уста.

Ніхто не сказав би, що той козаченько—Хведір Безрідний... А то ж він лежить постріляний, порубаний...

Як байдужно дивиться на його це високе блакитне небо!.. Він заплющує очі, щоб не бачити

його. Нащо воно йому? Йому аби б тільки лежати тихо, та щоб не палило огнем, щоб не ламало кістки, не боліло тіло...

Закрякало воронння, і Хведір знову розплющив очі. І знову очі бачуть те блакитне байдужне небо... Він, стогнучи, повертає голову і бачить, що на якомусь козакові сидять два ворони і крячуть сердито, змагаються... Ось один знявся, полетів і знову сів на чиюсь голову... А другий он примостився на чорнявій голові, вчепився кігтями в скудовчене волосся і починає клювати під чорною бровою...

Щось чорне майнуло над Хведором так низько, що він аж очі несамохіть заплющив. А розплющивши очі, побачив, що і в його на грудях ворон сидить. Сидить і дивиться, міркує мабуть, чи можно вже до очей козакові добіратися... Хведорови очі зустрілися з вороновими очима... Як попечений, махнув ворон крильми і полетів геть... Злякався!.. Ще таки вороння боїться його...

Що ж сталося?.. Чого він лежить тут?.. Хто його тут кинув?... Хто отих усіх тут кинув?..

Сонце скісним промінням зазирає йому в вічі... Боляче очам... Він заплющив їх і силкується щось згадати...

Щось зашамотіло травою саме біля голови... Хведір розплющує очі—знову блакитне небо!.. Де сховатися від його?.. О, щось ворушиться над головою... Придивився — то зелена ящірка вилізла на суху стеблину і дивиться на його чорненькими очками.

— О-ох!—застогнав Хведір, і ящірка зсунулася з стеблини і зникла в траві.

— Де ж море?.. Де Дніпро.. Де поділися чайки, козаки?..

А, згадав нарешті!.. Їх же, отих козаків та його, послано прокрастися по-за Кизикерменем, а як пливтиме козацьке військо повз Кизикермень, тоді напасти на турків з того боку, з Дніпра; турки з несподіванки налякаються, вийде в їх зам'ятня, а запорозьке військо тим часом помине Кизикермень.

Ото ж, пливучи до Кизикерменю, побачили вони, що на березі коні посідлані пасуться...

Схотілося козакам коней добрих добути. Вийшли тихесенько на беріг, роздивилися, аж татарське військо в холодку безпешно спочиває, пустивши коней пастися. Ну, козаки на татар напали і всіх до одного повбивали... І Хведір убивав... І тепер там лежать татари посічені-порубані, отак, як отут козаки... І вони дивляться на блакитне небо...

А коней козаки позабірали... І Хведір здобув там собі пару добрих коней...

І далі згадувалося Хведорові... Вже вони Кизикермень поминули... І враз, як сарана, татари на їх напали... Багато, багато їх... Кричать: „Алла! Алла!..“ Козаки одбивалися... І Хведір одбивався... А далі вже він нічого не пам'ятає: мабуть його вбито... Але чого ж він на цьому світі?.. Та це ж його душа ще по землі ходить—сорок день же їй ходити. Та тільки чому ж не ходить вона по своїх, рідних місцях? Чому вона не на Вкраїні, а на цьому чужому полі, серед мертвих?...

А то хто йде і двох коней за поводи веде?.. І то мертвий? Чи живий може? Ходить поміж мертвими, нахиляється до їх, придивляється... А вороння його лякається і знімається з мертвих там, де він іде. Мабуть же то живий хтось. Та це ж неначе Ярема, джура Хведорів... Та він же.. І коней

веде Хведорових, тих, що він за Кизикерменем у татар здобув...

Хведір хоче скрикнути, гукнути свого джуру, але не може і тільки ледві ледві стогне, а в грудях наче все рветься і душа вилітає з тіла... І вже нічого не видко: ні джури з кіньми, ні блакитного неба, ні сонця...

Опритомнівши, Хведір побачив, що біля його стоїть навколішках джура Ярема й плаче.

— Це ти, джуро Яремо? Ти живий?

— Живий, — за слізьми насилу промовив джура.

— А мене вбито?

— Ні, не вбито, а мабуть поранено тяжко.

Хведорові знову заплющилися очі. Джура влив йому в засмаглі уста трохи вина червоного. Поранений ніби трохи ожив, глянув на джуру і попрохав пошепки:

— Дай ще, джуронько!

Джура дав ще трохи.

— Усіх наших побито?

— Усіх, тільки я сам утік.

— А де ж наші чайки та ґалери?

— Не знаю; може вже поминули Кизикермень та пливуть безпешно додому.

Хведір помовчав трохи. Джура одгорнув йому волосся з лоба.

— Душно... пече мене...—шепотів поранений.

Джура зломив зелену гілочку і почав махати нею над пораненим. Хведір повів очима і побачив свою зброю.

— Кому ж моє добро достанеться? — прошепотів він, зітхаючи.

Тихо навкруги. Тільки джура плакав мовчки та вороння крякало часом, клюючи мертві очі.

— Джуро Яремо, — загомонів ледві чутно Хведір Безрідний, — поживай моє добро... Дарую тобі по смерти моїй коня мого вороного і того другого, білогривого, і тягеля червонії од піл до коміра злотом гаптовані, і шаблю булатную, і пищаль семип'ядную...

Він замовк, утомившися. Джура заплакав ще дужче.

— Не плач, джуро, — сказав Хведір, трохи жвавіше.—Причепи шаблю до боку та сядь на коня: нехай я подивлюся, який із тебе козак буде.

Джура мовчки причепив шаблю до боку, перекинув мушкет через плече, скочив на коня і тихо поїхав поміж мертвими.

Проїхавши трохи, він вернувся до Хведора. Той тихо плакав і шепотів:

— Спасибі ж тобі, Господи милосердний, що не ледачому добро моє достанеться: буде кому за мен Бога молити.

І він знову заплющив очі, бо дуже втомився. Знову тихо-тихо стало навкруги.

Але що то?.. Здалека, з Дніпра, якийсь клекіт чути. Обличча Хведорове здрігнулося і все тіло випросталося. Він пильно прислухався: клекіт ніби ближчав.

— Джуро Яремо, чуєш?

— Чую, пане отамане.

— Що то?

— Не знаю: може лебеді ячать, а може козаки гомонять.

Хведір силкується звести голову, але вона знову безсило падає на землю.

— Джуро Яремо! Сідай на коня та їдь ти понад Дніпром-Славутою, довідайся, що то за клекіт. Як що то козаки гомонять, то ти їм об'явися.

Джура скочив на коня, взяв другого за повід і, сумно глянувши на Хведора, побіг до Дніпра.

Хведір Безрідний зостався сам...

І згадався йому рідний Острог, зелені садки, дзюркотлива Горинь, похмура, з закуреними стінами друкарня і літери, літери,—і кінця тим літерам немає,—а запорожець Карпо ллє з їх кулі на татар та на турків... Багато їх положив Хведір тими літеровими кулями... а яка ж куля положила його самого, Хведора Безрідного, що то був друкарем бідолашним, а тепер став лицарем славетним?.. Що тепер йому з тієї слави!.. А он море... синє-синє та безкрає... Кафа... пожежа... плач... лемент... маленька татарочка... Синоп палає... А он Катря... люба, кохана Катруся... чорні оченьки її так і зазирають у душу... Оті оченята і положили його тут... за-для їх пішов він слави-лицарства добувати... От і здобув...

А джура тим часом прибіг до Дніпра і побачив дивну картину. Дніпро захряс чорними, а то й помальованими чайками; попереду пливли пишно повбірані, здобуті в турків, ґалери, а на їх маяли корогви. Козаки в кольористому вбранні, у високих шапках з кольористими, переважно червоними верхами, цвіли, як мак, помішаний з гвоздиками та з волошками. На зброї вигравало сонце.

Джура Ярема скочив на шпилик, надів шапку на спис і почав нею махати.

— Глянь, та то ж козак!—загомоніли на чайках.—І справді козак!—Та то ж Ярема, що в Хведора Безрідного за джуру.

Кільки чайок пристало до берега; пристала й ґалера та, що на їй Сагайдачний був із військовою старшиною, бо вони догадалися, що то Ярема прибіг із звісткою від тих козаків, що їх послано було пройти по за фортецею. Але через віщо ж

звістку привіз навіть не простий козак, а джура? І через віщо джура в такому пишному вбранні? Чи не сталося лиха якого?

Сагайдачний із старшиною вийшли на беріг. Джура вклонився низенько. Видко було, що він дуже турбується.

— Джуро Яремо,—сказав Сагайдачний, пильно дивлючися йому в вічі:—не своїми ти кіньми гуляєш і тягеля червонії, од піл до коміра злотом гаптовані, не свої на собі маєш, не своєю шаблею булатною та пищаллю семип'ядною владаєш. Мабуть ти свого пана зо світу звів.

— Ні, батьку кошовий, отамане військовий,— одказав джура, вклонившися старшині,—я свого пана зо світу не звів, а лежить він отам на бойовищі постріляний та порубаний, на рани смертельнії незмагає. То прошу я вашої милости козаків туди послати, щоб славного лицаря Хведора Безрідного та инших козаків поховати, звіру-птиці на поталу не подати.

— То й инших козаків на світі немає?

— Усіх, пане отамане, у пень посічено-порубано, тільки я обрятувався.

Сумно похилив голову Сагайдачний і все козацтво з жалю за товаришами...

Незабаром козаки були вже на бойовищі...

І на Хведорі Безрідному сидів уже ворон і добірався до очей, що все дивилися на блакитне небо, та тільки вже не бачили його...

Заходилися козаки своїм померлим товаришам довішні хати будувати: шаблями суходіл копали, а шапками та приполами землю з глибоких ям виносили.

Хведора Безрідного, славного лицаря, червоною китайкою накрили і високу-високу могилу над ним насипали; а в головах спис його встромили

і вишиваною хустиною перев'язали. А поховавши товаришів, стрілянням з мушкетів ясу їм воздавали...

XVII. Сагайдачний в'їздить у Київ.

Гучно та бучно в'їздив гетьман Сагайдачний із своїм військом у Київ після того морського походу.

Мабуть чи не ввесь Київ вийшов до Дніпра, туди, де пристало до берега козацьке військо. І беріг, і гора над берегом, і всі вулиці поблизу, навіть дахи на будинках—усе захрясло людьми. Од усякого коліру вбраннів червоніло, жовтіло, голубіло, зеленіло мов на луці весняного часу. Назустріч славному лицарству вийшли з манастирів ченці та попівство з усіх церков з хрестами, з іконами та з корогвами, братчики з братства та спудеї (школярі) з братської школи, та цехи з своїми короговками. По всіх церквах дзвонено в дзвони.

Загули гармати, загомоніли мушкети—то Сагайдачний із військовою старшиною вийшли на беріг. Тут уже стояв чудовий білий орабський кінь у дорогому, злотом та шовком гаптованому, уборі. Сагайдачний ледві торкнувся червоним сап'янцем до позолочуваного стремена і в одну мить уже сидів на коні, мов приріс до його.

Величчно їхав Сагайдачний з гетьманською булавою в руці. За ним ішли хорунжі з військовими корогвами та з турецькими й татарськими бунчуками, здобутими під час походу. За ними ішли козаки курінями. Поперед кожного куріня ішов курінний отаман і несено курінну корогву. Дивна це була картина! Вона вражала навіть тих, хто багато вже дива бачив на своєму віку. Пишне турецьке вбрання на козаках, здобуте під час останнього

походу; козацькі та польські кунтуші з вильотами, попідшиваними всякого коліру дорогими тканинами: алтембасами, златоглавами, саєтами, адамашками; чорні, сиві, та білі смушеві шапки з червоними верхами; широкі штани всякого коліру; зелені, жовті, червоні чоботи—так і вбірали в себе очі; усяка зброя на козаках—мушкети, кинжали, ятагани, шаблі,—все так і горіло на сонці, аж сліпило очі.

Гордо виступало козацьке військо, знати було, що люде почувають себе ні від кого на світі не залежними і вільними робити, що схочуть і як схочуть.

Старий Небаба йшов поперед свого куріня і ледві помітно всміхався під сивим усом, скоса поглядаючи на велетня, що ніс на руках маленьку татарочку. Дитинка вхопилася правою ручкою за шию Хомі і здивовано дивилася навкруги своїми чорними оченятами. Біля Хоми йшов вусатий Карпо з своїми товаришами—з веселим Грицьком та з чорнобровим Юхимом, що колись возили на собі лозяну чортопхайку з довготелесим ксьондзом Загайлом. Не було з ними тільки колишнього друкаря Хведора Безрідного: зостався він довіку лежати край старого Дніпра під Кизикерменем, а замісць його йшов його джура Ярема.

За козаками йшли визволені невільники. Вони йшли не так як військо, а просто собі безладною юрбою, та на їх дивилися люде ще пильніше, ніж на військо.

— Дивіться! дивіться! — гомоніли люде,— он запорожець дівчинку на руках несе.

— Та яка ж вона манесенька, а він який велетень.

— То певне дочка його —яка ж гарнесенька!

— Ні, не скидається на його.

— Та то певне бранка - татарочка!

— Грицю! Ох, Мати Божа!—гукнув хтось.

Грицько, що йшов поруч із своїм приятелем Юхимом, здрігнувся мов попечений і глянув по людях. Там, у стовпищі, якась дівчина з ціпком у руках і з клунком за плечима, впавши навколішки, простягала руки чи то до церкви, чи до сіроокого Грицька.

Грицько прожогом кинувся до дівчини.

— Одарю! ти тут, серце?

— Тут, Грицю!

Запорожець обняв дівчину, а вона пригорнулася до його і мовчала, тільки плакала.

Коли це позад їх озвався чийсь тремтючий голос:

— А мене не пізнаєш, дочко?

Дівчина підвела голову. Червона як маківка, крізь радісні сльози глянула вона туди, звідки озвалося до неї і побачила високого сухорлявого чоловіка з довгими просивими вусами у якомусь чудному не козацькому вбранні.

— Не пізнаєш батька?—спитав знову чоловік.

Голос той був по знаку дівчині і очі такі вона десь бачила... А, згадала, згадала! Ще маленькою бачила вона ті очі, ще як малою дівчинкою була. Вона лежала, а над нею нахилився хтось такий вусатий та ласкавий, і очі в його були добрі-добрі. І з тих очей викотилися дві сльозини і впали на неї... Бабуся казала їй потім, що то її татко прощався з нею. Бо він, як умерла його жінка, Одарина мати, занудьгував дуже і пішов на Запоріжжа, та з того часу й чутки не було про його...

— Тату! та це ж ви?

— Я, доню, голубко...

Дівчина кинулася до батька.

— Тату! татуню! Так ви ще живі?

— Живий ще, донечко.

— Таточку! Як же вас Господь визволив?

— Визволив, донечко, визволив Господь милосердний та оцей козак молоденький.

І він показав на Грицька, що стояв біля їх та червонів.

Так виходить, це він визволив батька своїй Одарі? І йому згадується та страшна ніч, як козаки запалили Кафу. Вона вся взялася вогнем і палала, освічуючи і море, і далекі гори. Гоготіло полум'я, руйнувалися мури, кричали, лементували люде, і посеред усього того галасу Грицько почув, як хтось гукає: „Поможи, Господи, козакам!.. Помоліться, браття, за душі бідних невільників!.. Однесіть од нас поклін на Вкраїну—на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, де народ хрещений!" Грицько озирнувся і побачив заґратоване віконце в льоху, а з-за ґрат визирають висохлі, вимучені невільники з довгими бородами.

— Боже! та це ж козаки!—скрикує Грицько.

— Були колись козаки, братіку, а тепер невільники...

Грицько кинувся до дверей і висадив їх геть. З льоху, дзвонючи кайданами, виходють невільники, кидаються до Грицька, цілують його і плачуть, і моляться... А Кафа горить... Кафа палає...

— А як же ти, доню, потрапила сюди з Острогу?—спитав батько в Одарі.

— Я, тату, до печерських святих прийшла помолитися за...

— За Грицька?—одказав сміючися батько.— А старі живі ще?

— Живенькі ще—і дідусь, і бабуся,—хвалити Бога.

Та далі вже не можна було розмовляти, бо не чуть було нічого за радісними вигуками: то люде

вітали гетьмана Сагайдачного. Він їхав до Софійської церкви. Біля Золотих Воріт зібралося панство— українське й польське. Тут серед того панства був і ксьондз Загайло...

А дзвони дзвонють усе голосніше. Ось уже козаки під'їздять до Золотих Воріт. Сагайдачний проїздить проз панів і вітається з ними. Передні бунчуки схиляються на привітання.

— Здорові були, пане Загайло!—гукнув хтось весело.

Здивований Загайло глянув на козаків. З межи їх вийшли Грицько та Юхим і підійшли до Загайла.

— Невже не пізнаєте нас?—спитав Грицько.

Загайло мовчав.

— Та як таки, коней своїх не пізнаєте?—жартував Грицько.

— То ж ви нас у свою чортопхайку запрягали,— пояснив Юхим,—а тепер ми з коней козаками стали.

— Еге, тепер ми покозачилися, — сміявся Грицько.—Були коні, а тепер покозачилися.

— Єзус-Марія! — тільки й міг сказати здивований Загайло.

Всюди чуть було радісні вітання та вигукування. Знайомі й незнайомі віталися, цілувалися, мов на Великдень. Матері вітали своїх синів-козаків, що повернулися з походу чи з далекої неволі; жінки—чоловіків, сестри—братів; дівчата—женихів, часом давно вже оплаканих та обтужених. Батьки, повернувшися з неволі, не пізнавали своїх синів та дочок, бо покидали їх ще малими дітьми, а тепер вони вже були зовсім дорослі. Багато сліз лилося з радощів, та багато було й тужіння-голосіння по тих, що не вернулися з неволі та що полягли в бої, у далекому чужому краї...

Коло джури Яреми зібралася купка людей, і він оповідав їм про бій під Кизикерменем.

— Як наскочила на нас татарва, та такого їх багато, як хмара обляглн нас. Як же заходилися наших сікти!.. Ну й наші добру одсіч їм давали! Сам Хведір Безрідний скільки їх положив!..

— Ой, матінко Божа!—скрикнула молоденька, чорнявенька дівчина.

— Та тільки ж дуже їх багато було—так і сунуть! Ну й полягли наші всі до одного, усіх татари посікли та постріляли. Сам тільки я живий зоставсь.

— А Хведір Безрідний?

— І Хведора Безрідного посікли та порубали, там надъ Дніпром тепер спочиває. Високу-високу могилу козацтво йому насипало, бо добрий лицарь був!.. А в головах спис устромили і хустиною гаптованою перев'язали. Мабуть дівчина йому вигаптувала, у Січ виряжаючи.

— Ох!..—застогнала чорнявенька дівчина і похилилася, зомлівши.

І вона прийшла сюди аж із Острогу, стрівати свого Хведорка... Та й почула, що вже ніколи його не побачить...

XVIII. Хотинська баталія.

Час минав і Сагайдачний здобував собі все більшої слави. Ще не раз водив він козаків на татар та турків. Після Кафи та Синопу козаки під його приводом спалили Трапезонт і навіть попалили та зруйнували передмістя в Цареграді, столиці султана турецького; давсь він у знаки і Орді татарській під Перекопом. Ніколи не робили козаки такої великої шкоди татарам та туркам, як під приводом Сагайдачного.

Військо козацьке при йому зросло більш ніж

удесятеро. Він міг водити в бій 50 тисяч козаків, навіть і більше.

І не помилилася Україна, вибравши Сагайдачного своїм гетьманом. Розумний, освічений, він добре розумів, що на Україну чигають усі сусіди: і Польща, і Московщина, і турки з татарами. Треба було добре знатися на політиці, щоб не попустити розшарпати Україну. І Сагайдачний справді добре знався на політиці, бо за його гетьманування не тільки не розшарпано Україну, а ще навіть і її ласки запобігали сусіди.

От і року 1618 польський королевич Володислав пішов з військом у Московщину, хотів там царювати. Та недобре свою силу порахував і, дійшовши до Москви, опинився в дуже прикрому становищу. Наймане військо вимагало грошей, а в королевича їх не було. Тоді за малим не все військо пішло од його, покинувши його з невеликою купкою людей у ворожому краї. Бачивши таке лихо, почала Польща прохати помочі в Сагайдачного. Сагайдачний згодився; це було йому на руку, бо, допомагаючи Польщі, він міг вимагати і од неї чогось для Вкраїни і в той же час міг по казати Москві, що козацтво—то сила не мала.

Двадцять тисяч козаків повів Сагайдачний на поміч королевичові. Взяв він два московські городи: Ливни та Єлець, побив московське військо, що під приводом всєвод Пожарського та Волконського спробувало заступити йому шлях, перейшов велику ріку Оку і прийшов у табор до Володислава. Мабуть королевичові перехотілося вже стати царем московським, бо вже не добувався того царювання, а безпешно вернувся додому з козацьким військом.

Та мало ще було берегти Україну, щоб її не розшарпали сусіди. Ще треба було панам поль-

ським та пополяченим панам українським недозволяти гнобити український народ, не дозволяти католицькому та уніятському духовенству кривдити православних. Сагайдачний це й робив: маючи під своєю рукою таке велике козацьке військо, він прискромлював і панів, і духовенство. Був такий час, що Україна зосталася без вищого православного духовенства, бо архиреї православні стали уніятами. З цього могло повстати велике лихо, бо народ хотів додержувати своі старої православної віри, хотів і духовенство своє мати. Сагайдачний умовив патриярха висвятити на Вкраїну православного митрополита і п'ятьох архиреїв.

Звичайно полякам це вельми не сподобалося, та вони вже не завели сварки, бо саме тоді треба їм було помочі від козацтва—турки на їх насували.

Турецький султан Осман з величезним військом став над Дністром, щоб звідти йти на Польщу. Перелякалася Польща, та й було чого: король польський насилу настягав 57 тисячів війська, а султан привів півмілійона турків та татар. Королевич Володислав та гетьман польський Ходкевич отаборилися з тим своїм військом під Хотином. Та в Польщі добре розуміли, що нічого вони з тим військом не вдіють. Треба було помочі, треба було прохати Сагайдачного рятувати Польщу од лиха. Згодився Сагайдачний, та тільки не дурно: вимагав, щоб Польща більших вольностей Україні дала ніж досі вона мала. Не вельми це до смаку полякам було, та вже мусили згодитися. Тоді рушив Сагайдачний із військом під Хотин.

Не вельми велике військо привів туди Сагайдачний: сорок тисяч козаків; та добре вміло воно воювати під приводом Сагайдачного. Серед козаків були і давні наші знайомі: військовий писарь

Стецько Мазепа і Небаба старий, і Хома велетень, і вусатий Карпо, і Грицько та Юхим з Острога.

Що-божого дня б'є татарсько-турецьке військо на козацько-польський табор, та не щастить султанові його здобути, бо хоча султанського війська уп'ятеро більше, та далеко йому до козацького, а отаманню його далеко до Сагайдачного.

На дворі ніч. Похолодно... З півночі, з Московщини, холодний вітер наганяє сірі хмари. Вони раз-у-раз набігають на місяць, що сріблом осяває їх прозорі краї.

Недалеко од Дністра горить багаття; круг його сидять козаки, а між ними й наші знайомі.

— Хомо, про що це ти замисливсь?—спитав Грицько, роспалюючи жариною люльку.

Але Хома не встиг одмовити, бо враз почалося стріляння з того боку, де був турецький табор.

— До зброї! До зброї!—гукали козаки.

— А, сто копанок!—скрикнув Небаба.—І сю ніч не пощастить нашому батькові заснути!

Ще ні разу не наскакували турки на козацький табор так люто, як цього разу. Кафинський санджак із своїм загоном так несамовито сікли на всі боки шаблями, що пробилися аж мало не до гетьманського намету. Та козаки під приводом Сагайдачного й Небаби не подалися й цього разу: все бойовище вкрили вони ворожим трупом, а решту ворогів загнали в болото.

На дворі почало вже сіріти, як верталися козаки з баталії в свій табор. Хоч потомлені, та раді, що й цього разу прогнали ворогів, вони весело розмовляли та жартували. Коли це страшна звістка пробігла проміж ними.

— Батька немає! Гетьмана ніде не видко!

— Убито батька! Убито!

— Та хто ж бачив?—Де вбито?—Коли?

— Кажуть, що петлю на його накинуто!

— Арканом потягли батька!

— А бодай нас усіх лихо побило, що попустили це!

— І громом нас проклятих не побило!

— Їдьмо, браття! Або гетьмана добути, або живими не бути!

— Або гетьмана добути, або живими не бути!—розітнувся могутній голос Карпів, покриваючи всі инші голоси, і він та ціла юрба козаків кинулися до ворожого табору.

— Стійте! стійте! Батька задавите!..—закричав хтось несамовито.

Передні коні кинулися вбік, бо перед ними з'явився якийсь велетень: на лівому плечі він щось ніс, а в правій руці держав голу шаблю і махав нею на всі боки.

— Та стійте ж бісови діти! Стійте! — кричав він, махаючи шаблею, щоб не наскочили коні.

— Та це Хома!

— Та Хома ж і єсть! — дивувалися козаки. — Чого ти коней лякаєш?

— Якого то собачого сина несеш? Татарина піймав, чи що?

— Батька несу!

— Батька? Що він плете?

— Батька... гетьмана... вбитого...

— Господи... Батька таки вбито!..

— Вбито!.. Гетьмана вбито... Он він неживий!.. Мати Божа!..

І поміж козаками мов хвиля покотилася звістка:

— Гетьмана вбитого знайдено!

Всі позскакували з коней і позбігалися до того гурту, серед якого Хома, мов збожеволівши з тяжкого горя, все махав шаблею, боячися, що в його однімуть дорогого покійника.

Багато козаків забули вже, як то плакати, а тепер сльози котилися їм з очей.

— Гетьте! — кричав Хома. — Не вберегли живого батька, а тепер і мертвого не вбережете!.. Геть! Не підходь! Зарубаю!..

— Хомо, братіку! Що тобі сталося?..

— Геть! Не дам!.. Зарубаю!

На превелику силу взято в Хоми Сагайдачного і положено на землю, на козацькі жупани. Блідий, непорушний лежав він; не грудях запеклася кров, що повиступала з ран.

— Мати Божа! Гляньте: булава в руці!

— Гетьманська булава в руці! Ото диво — мертва рука булаву держить!

— Не випустив голуб сизий булави з своїх рук!.. І мертвий не віддав!..

— І мертвий держить гетьманські клейноди! Оце гетьман!

І справді гетьман держав у закостенілій руці гетьманську булаву.

— Стривайте! Він ще теплий!.. Ще живий!.. Та він дише!..

— Гляньте, очі росплющує!

Сагайдачний і справді росплющив очі, бо він не був мертвий..,

Це вже був останній бій під Хотином. Після його султан нездобихом повів своє військо додому. Сорок день стояв він під Хотином, б'ючи на козацько-польський табор, та й нічого не вдіяв. Та це й не дивно, бо там було сорок тисяч козаків під приводом Сагайдачного. Подужати його було занадто важко.

Та за виграну під Хотином справу Сагайдачний заплатив дуже дорого, бо в останньому бої його тяжко поранено. Він уже не міг на коні сидіти, а везено його в Київ у королівському бер-

лині, і лікарь королівський усю дорогу не одходив од його.

XIX. Смерть Сагайдачного.

10 квітня 1632 року у Київському братському манастирі, у просторій келії, зібралася манастирська і військова старшина, бо там умірав титарь манастирський гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.

Тихо стоять усі круг ліжка. Тихо лежить хворий. Оце зараз висловив він свою останню волю і про справи громадські, і про свої власні. Своїх же дітей у його не було ніколи і він частину свого добра одказав жінці, а все останнє на Братства київське та львівське, на церкви та на шпиталі. Бувши сам людиною освіченою, він розумів добре, якої то великої ваги річ наука і через те завсігди дбав про школи. І в тестаменті своєму, одказуючи гроші на львівське Братство, призначив їх на те, щоб за їх содержувано в братській школі кількох спудеїв.

Гетьман дуже втомився і лежав нерухомо, мов неживий. Жінка стояла біля його і стиха плакала. Був тут і давній товариш Сагайдачного, Хвилон Небаба. Він дивився на хворого і неначе думав: „Пошли, Господи, кожному козакові таку смерть, щоб умерти за матір Україну та за її дітей!“ Стояв тут і Хома. Він не одходив од батька-гетьмана з того часу, як тяжко пораненого виніс його на своїх плечах із бойовища.

Сагайдачний важко зітхнув і росплющив очі. Він глянув на своїх товаришів-козаків, що сумні стояли круг його ліжка.

— Не забудете, дітки, мого останнього слова?—спитав стиха.

— На забудемо, батьку!—озвався Небаба.

— А ти, Хвилоне-друже, перекажи всім діткам мою волю—ти її знаєш.

— Знаю, батьку.

Хворий замовк, бо тяжко було дихати. Згодом заговорив знову:

— Ох, широко я загадував, дітки... та не дожив... Не побачу Україну вільною... Не задавив кримську звірюку... А святий патриярх благословив мене на те... сказав, що в Ієрусалимі коло гробу Господнього молитимусь за Україну та за її діток...

Всі мовчали. Небаба втер сльозу, що мов горошина скотилася на сивий ус.

— Широко... широко загадував... Україна... Польща...

На дворі закрякав ворон.

— О, ворон кряче... недоленьку чує... На полі козак лежить... постріляний... порубаний... Хведір Безрідний... Не давайте їм України!.. Хвилоне, запалюй ґалери... Ой, як палає Кафа... Прощай Україно! Прощай, мати!..

Через кілька день ховали Сагайдачного. День був хмарний. Вітер гнав сірі хмари на південь наче на те, щоб вони пропливли над Запорожжям і сповістили запорожців, що вже немає батька, а звідти щоб подалися далі, пропливли над Кримом та над Чорним морем і подали звістку татарам та туркам, що вже немає того, кого вони так боялися.

По під Братськими мурами глухо шуміли верби. Сумно дзвонили дзвони.

Мало не ввесь Київ зійшовся ховати вславленого гетьмана. Молоді спудеї з Братської школи голосно виводили похоронний спів.

Ось підступив до труни спудей, розгорнув аркуш паперу, вклонився гетьманові і, дивлючися на його спокійне обличча, почав тремтячим голосом проказувати вірші, що зложив ректор братської школи Касіян Сакович на пошану покійному гетьманові:

Несмертельної слави достойний гетьмане!
Твоя слава в молчанню ніґди не зостане.
Поки Дніпр з Дністром многорибнії плинути
Будут' —поти ділности теж твої слинути...

Люде не все розуміли, що читав спудей, але уважно слухали. Иноді чути було плач жіночий...

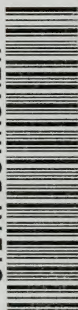
Спудей дочитав свою частку, тоді вийшов другий, далі третій. І так по черзі виходили, аж поки прочитали всі вірші, в яких посписувано великі заслуги Сагайдачного перед Україною та воздавано йому пошану.

От уже й похорон скінчився. В-останнє проспівано „Вічную пам'ять" і тут же в церкві поховано Сагайдачного.

А на дворі заревли гармати, загомоніли козацькі мушкети. То козаки провожали свого батька в далеку-далеку дорогу..

Укр. Прав. Церква св. Софії
НЕДІЛЬНА ШКОЛА
Монтреал, Квебек.

АРТ. ПЕРЕПЛЕТНЯ КНИЖОК
С. БЕРЛАДИНА
P. O. BOX 83
MONTREAL, QUE., CANADA

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 15 06 06 013 2